

ДАГЪЫСТАН РЕСПУБЛИКАНЫ БИЛИМ БЕРИВ ВА ИЛМУ
МИНИСТЕРЛИГИ

А.А. ТАХО-ГОДИНИ АТЫНДАГЪЫ ДАГЪЫСТАН ИЛМУ-АХТАРЫВ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТ

C.A. Магъамматова

Къумукъ АДАБИЯТНЫ ШКОЛАДА УЙРЕНИВЮ
Пособие

Магъачкъала
2018

Ичделик

Гиришив	4
Бёлюк 1. Къумукъ адабият школада предмет гъисапда.....	5
1.1. Адабиятны борчлары.....	5
1.2.Къумукъ адабиятны юрютювюн аслу къайдалары.....	11
Бёлюк 2. Къумукъ адабиятны школада уйренивю.....	17
2.1.Эпос асарланы уйренив.....	23
.2.2. Лирика асарланы уйренив.....	28
2.3. Драма асарланы уйренив.....	35
Бёлюк 3. Адабият дарсларда тил оъсдюров	45
3.1. Къумукъ адабият дарсларда авуз тил оъсдюров.....	51
3.2.Языв тил оъсдюров.....	56
3.3. Къумукъ адабиятны башгъа предметлер булан байлавлары.....	70
3.4. Къумукъ адабиятны башгъа предметлер булан байлавлары (музыка, рус. адабият).....	75
3.5. Къумукъ адабият дарсларда охув алатланы ва янгы технология къоллав.....	80
3.6.Адабият дарсланы планын къуурув.....	95
Бёлюк 4. Класдан тышда ва школадан тышда юрютюлеген ишлер.....	102
4.1. Класдан тышдагъы охувдарслар.....	104
4.2. Школадан тышдагъы ишлер.....	111
Къумукъ адабиятдан тестлер.....	115
Къоллангъян адабият.....	192

Гиришив

Къумукъ адабиятдан дарс береген муаллимлер учун язылгъан «Къумукъ адабиятны школада уйренивю» деген пособие кёп бёлюклени къуршагъан.

«Къумукъ адабият школада предмет гысапда» деген бёлюкде адабиятны жамиятда агъамиятлылыгъы, адамны яшавунда ва гележегинде ойнайгъан ролю гёз алгъа тутулгъан.

Адабият асарны уйренегенде къолланагъан аслу къайдалар ва кюйлер бу пособиеде аслу ерни тутгъан.

Адабият дарсларда юрюлеген гиришив сёз (5-9 кл.), гиришив дарслар ва оланы юрютеген къайдалары, кюйлери ва оланы уылгюлери де берилген. Муллимни жанлы гиришив сёзю, лакъыры асарланы англама, оланы терен маъналарына тюшюнме кёмек эте.

Адабият асарны уйренегенде текстни уьстюнде ишлев: ону чечив (анализ этив), асарны чебер аламатларын ва язывчуну хас стиль башгъалыгъын токъташдырыв, чебер охув гёз алгъа тутулгъан.

«Къумукъ адабият дарсланы байлавлары» деген белюкде къумукъ тил булан, тарих булан, музыка, география ва башгъа предметлер булангъы ишлени уылгюлери берилген.

Бу ишде охувчуланы авуз ва языв тилин оъсдюрювге, сёз байлыгъын артырывгъа ва оланы юрютеген къайдаларына агъамият берилген.

Оърдеги класларда юрююлекен класдан тышда охув дарсланы ва класдан тышда ишлени уылгюлери берилген.

Пособиеге гирген къошумлукъда 5-7 класларда юрююлекен адабият дарсланы уылгюлери берилген.

ФГОСну талапларына гёре ва гъалиги замангъа да гёре муаллим дарсда къоллама герек янгы технология алатларда гёз алгъа тутулгъан.

Бёлюк 1. Къумукъ адабият школада предмет гъисапда

1.1 Адабиятны борчлары

Адабиятдан дарс береген муаллимни алдына салынағын биринчи борч - адабият илмуну мекенли билмек.

Методика - охувчулагъа тийишли адабиятны англатмақъ ва уйретmek, даим юрютюп турагъан сынав иши булан гъар учитель оъзюню методикасын яраты. Эгер учитель ойлу буса, пагъмулу адам буса, охутагъан илмуну тындырыкълы күйде биле буса ва яшланы да сюе буса, ол ишини устасы болма бола ва ону дарсларын охувчулар сюелер ва англайлар.

Муаллимни шолай гъар гюнлюк ишини уьстюнде оъзбашына къазангъан методуну яхшы яны бар: шо къайда (метод) белгили шартланы ичинде кёп йыллар такrap этилеген сынавдан тувула. Оъзбашына къазанылгъан метод усталыкъын инг де уллу ва яхшы яны, учитель шо усталыгъын гюндөн гюн артдыра, ону уьстюнде ишлей.

Адабият илмугъа шу белюклер гире: адабиятны теориясы, методологиясы, халкъ авуз яратывчулугъу, къумукъ ва рус адабиятланы тарихлери, Россияны ва тыш улькелени адабиятлары. Адабиятдан дарс береген учительни бу белюклерден тийишли билими болмагъа герек.

Методиканы башгъа илмулар булан педагогика булан, психология булан, история ва шолай башгъалары булан тыгъыс байлаву бар. Эгерде учитель оъзюню ишинде педагогикадан алынгъан билимин къолламаса, психология булан охувчуланы тергевион тартып бажармаса ишинде уьстюнлюклеге етишмес.

Методика чебер адабиятны айры хасиятларына, бары илмуну кюрчюсюне ва ону алдынлы методларына аркъа таяп адабиятны борчларын ва къайдаларын белгилей.

Учитель-методистни дарсда охувчуланы оъзюню иши булан иштагъландырагъан яратывчу гючю болмагъа герек. Дарсланы къастлы, жагъ ва гъакъ юрекден оътгерме герек.

Методика охувну бары да шартларын гъисапгъа алмакъны буюра. Биз ойрде эсгерген йимик методиканы педагогикагъа ювукълугъу шудур, ол педагогиканы бир хыйлы законларына - шартларына аркъа таяй, тек борчлары ва оъзюне хас болгъан масъалалары булан оъзбашына айры предмет болуп токътай.

Адабиятны методикасы - класда юрюлеген ишлени тюрлюлерини гъайын эте ва шолагъа байлавлу болуп, охувчуланы авуз, языв тилин оъсдюреген масъалаланы къуршай.

Адабиятны методикасы тилни методикасы булан бирге гелген. Ону кюрчюсюн салгъанлардан Ф.И. Буслаев санала, ишини аты «О преподавании отечественного языка». Сонг методикагъа къошумлукъ этгенлер: В.А.Водовозов, В.П.Острогорский, К.Д.Ушинский, И.И.Срезневский, Н.А.Корф ва башгъалары.

К.Д.Ушинский «Родное слово», «Детский мир» деген охув китаплар тизген, А.В.Водовозов «Книга для чтения» деген китап чыгъаргъан.

Рус адабиятдан къайры башгъа адабиятланы ва тиллени методикасыны устьюнде ишлеген К.Насыри (1825-1902), В.А. Богородицкий (1857-1941) - татарлы, Н.Я.Яковлев (1848-1930) - чувашлы ва шолай башгъалары.

XX асруну 40-50-нчи йылларында методиканы устьюнде М.А.Рыбникова, П.Д.Краевский ишлеген. Буланы ишлеринде адабият дарсларда тарбиялавгъа, адабият лакъырлашывлагъа, чебер охувгъа айрыча тергев бериле.

XX асруну 60-80-нчи йылларында методикагъа яхши къошум этгенлерден гъисаплана: А.А.Липаев, К.В.Мальцев, Л.А.Шейман, Н.И.Кудряшев, М.Н. Скаткин ва оъзгелери. Буланы ишлеринде предметлени арасындагъы байлавлагъа, адабият чебер асарны чечив масъалалагъа, охув китапланы ва программаланы онгарывгъа агъамият бериле.

90-нчы йыллардагъы методикада чебер охувгъа, дарсны гъалиги заманны талапларына гере къурмакъга агъамият бериле.

Къумукъ адабиятны методикасыны уьстюнде ишлегенлерден М.Хангишиев, Ш. Алаватов оъзлени «V-VIII классларда литературадан дарс беривню методикасы» (Дагучпедгиз, 1962) деген китабы булан белгили.

А.М. Султанмурадов «Къумукъ адабиятны школада юрютювюн аслу къайдалары» (методикасы) (М., ДГУ, 2002) деген китабы булан белгили.

Адабият-школаны охув планында айрыча ерни тутагъан охув предмет. Адабият охувну материалы маъна, тема ва форма яндан тюрлю бола. Адабият халкъ авуз яратывчулугъуну асарларын, орта юз йылдагъы адабият эсделиклини, арапча ва тюркче язылгъан асарланы, 18-нчи ва 19-нчу асруда яратылгъан асарланы, гъалиги адабиятда яратылгъан асарланы къуршай.

Адабиятгъа жанр якъдан тюрлю-тюрлю формалары булангъы асарлар: емакълар, шиърулар, повестлер, романлар, поэмалар, балладалар ва шолай башгъалары гире.

Адабият яшавну гюзгюсю деп негъакъ айттылмай. Бу асарларда яшавдагъы яхшылыкълар ва яманлыкълар суратлана. Адабиятны борчу – асарны охуп англатмакъ, герекли идеяланы ва гъислени герсетмек, тилни чеберлигин артдырмакъ ва адабият илмуланы агъмиятлы ерлерин уйренимек. Адабият текстни уьстюнде ишлейгенде шо уьч борчну гёз алгъа тутма герек.

Чебер аеарны тарбиялав гючю охувчугъа таъсир эте. Шолай таъсир этegenлик асарны охувчугъа ювукълугъундан, охувчуну яшав сынавларына ва неден иштагъланагъанына къыйышып гелмеклигinden бола. Шо гъакъда уллу рус язывчу М. Горький бурай язгъан: «Охувчу язывчу гёрсетеген бары да затланы гёргенде, язывчу огъар оъз-оъзюне ойлашмагъа имканлыкъ яратгъанда, охувчу оъз таъсирленивю, оъз сынаву булан язывчу сураттайгъан затланы, игитлени, хасиятланы, билимлени артдырып, толтуруп болгъанда язывчуну асары охувчугъа артыкъ таъсир этер. Язывчуну сынаву охувчуну сынаву булан расланмакъ деп ва къыйышмакъдан адабиятда гертилик тува. Шо гертилик де адамлагъа адабиятны таъсирини гючюн гёрсетеген чебер тил усталыгъына хас инандырывчулукъ бола». (М.Горький,

янгы башлайгъан язывчулагъа кагъыз).

Адабиятны тарбиялав гючю бек артыкъ. Адабиятдагъы тизив асарлар охувчуланы халкъын, Ватанын, элин сюювге, ана табиатын сюювге чакъыра, олар жамият яшавну алдынлы гъаракаты булан тыгъыс байлавлу. Масала, Аткъай Аджаматовну «Мен ойкеммен» деген асары, Магъаммат Атабаевни «Урланган ажжал» деген асары, Абдул-Вагъаб Сулеймановну «Уыст болгъан сююв» деген асары, Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Уыч гюнеш» деген асарлары ва ш.б.

Йырчи Къазакъны лирика йырларындагъы терен философия маънасы охувчуланы тергевюн тартажакъ ва олагъа таъсир этежек. Шаир оъз заманындагъы зулмуну, къыйынлыкъланы суратлай, тенгсизликлени гёrsете.

Къумукъ адабиятны башгъа предметлер булан сыкъ байлавлу бар. Масала, тарих булан, тил булан, музика ва башгъа предметлер булан.

Предметлени арасындагъы байлавлар адабият дарсда къоллана.

5-8-нчи класларда адабият аслу гъалда - тематика - хронология принципге гере уйрениле. Бу принцип охувчулагъа адабиятны айлана яшав булангъы аралыгъын гёrsете, гечилеген чебер асарны агъамиятлыгъына охувчуланы тюшюндюре.

9-11-нчи класларда тарихи-адабият принципге гёре адабият уйрениле. Охувчулагъа къумукъ адабиятны девюрлерин, оъсюв ёлларын, адабият асарлагъа тюшюнмекни уйрете.

Къумукъ адабиятны уйренегенде ону тарих булангъы аралыгъын да учитель охувчулагъа англата. Масала, Абдул-Гъусейн Ибрагимовну «Аманхор» деген асарын уйренегенде он бешинчи асруда Дагыстанда болгъан агъвалатланы гъакъында айтыла.

9-нчу класда Магъаммат Атабаевни «Урланган ажжал» деген поэмасын уйренегенде Уллу Ватан давну гъакъында айтыла.

Музика булан байлавун - Анвар Гъажиевни яратывчулугъун уйренегенде, Агъмат Жачаевни асарларын охуйгъанда композиторлар язгъан макъамлар эсге алына.

Адабиятны география булан да байлаву буса Шарип Альбериевни яратывчулугъуна багъышлангъан дарсда ону тувгъан юртун, районун Дагъыстанны картасындан охувчулар излеп табалар.

Инче саният булангъы байлаву бар, масала драма асарланы гечегенде, Дагъыстанда яратылгъан театрланы ва ону башын тутгъанланы гъакъында айтыла. Уллу режиссер Рустам Гъамитовну ва ат къазангъан артистлер Барият Мурадова, Тажутдин Гъажиев, Гъалимат Татамова, Айгум Айгумов ва башгъалары гъакъында да эсгериле. Бу дарслагъа артистлер де чакъырылма бола.

Адабият дарсларда башгъа тиллерден гечюрүлген адабият асарлар да уйрениле. О асарлар башгъа миллетлени яратывчулугъу ва культурасы булан охувчуланы таныш эте, олагъа ювукъ эте, масала, Гъамзат Цадасаны, Абуталиб Гафуровну, Сулейман Стальскийни, Фазу Алиеваны, Магъаммат-Расулну, Ханбиче Хаметованы ва башгъаланы асарлары программагъа гирген.

5-8-нчи класланы охув программаларына гирген совет язывчуланы асарларыны охувчуланы патриотлукъ гъислерин оъсдюрювде, уллу агъамияты бар.

5-8-нчи класланы охувчуларыны тилин оъсдюрювде адабият дарслар кёмек этелер. Бу дарсларда учитель охувчуланы тилини уьстюнде ишлевге айрыча тергев бере. Учитель охувчуланы тилге усталыгъын ва логика, стиль, тюз сейлев якъдан тюзлемекни гайын эте. Чебер адабият яш наслугъа культура, къылыхъа якълардан билим, тарбия беривню де гючлю къуралы болуп токътай.

Адабиятны борчларын, ону материалын англагъандан къайры да, учитель ишлени гезигин токъташдырмагъа да борчлу бола. Ишни планлы, гезикли юрютмек - ону пайдалы болмагъына шарт. Адабиятны гезиги - охувчулар гъар янгы асар булан болгъан чакъы кён янгы билим алмагъя, оъсмеге гереклер.

Адабиятны бир асардан бириси асаргъа, бир класдан башгъа класгъа

чыгъагъан гезигин программалар ва шолагъа гёре тизилген учебник - хрестоматиялар, хрестоматия китаплар белгилей.

Охув китапланы къурулушун маъналы ва англашывлу этмек учун программалар ёлбашчылыкъ эте.

Программалар школаны оърдеги класлары учун къурула, 1983-1984-нчю охув йылдан башлап республикада шагъар ва посёлок школалар да биринчи класдан тутуп къумукъ тил охув гысапда юрюле. Шону учун шагъар школалар учун да къумукъ адабиятдан программа чыкъгъан (2000-й).

5-11-нчи класланы охув программысы адабиятдан гечилме ва уйренилме тюшеген асарланы санавун ва гезигин токъташдыра, чеберликии дюнъясындан яшлар билме тюшеген англавланы оылчевюн белгилей ва олай да чебер асарланы, олар булан байлавлу оытгерилеген языв ишлени ёругъун гёрсете.

5-11-нчи класларда охувчулар къумукъланы ва оъзге дагыстан язывчуланы, халкъланы авуз яратывчулугъуну сайламлы асарларын ва гъар девюрдеги язывчуланы асарларын уйренелер.

Программада язывчуланы яратывчулугъундан ва адабиятны теориясындан билим берив де гёз алгъа тутула.

Яшланы оърюм ва билим даражасын гысапгъа алып адабиятны уйренив охув китапларда эки-уль тюрлю къайдада тизиле.

5-8-нчи класларда адабиятны уйренив хронология-тематика принципге гёре тизиле ва юрююле.

9-11-нчи класларда тарихи-адабият принципге гёре юрююле.

5-8-нчи класларда программа талап этеген күйде чебер асарланы тилине ва чеберлик формасына тергев бериле.

9-11-нчи класларда охувчулагъа язывчуланы яшавундан, асарланы келпет ва чеберлик аламатларындан, адабиятны теориясындан мекенли къадарда кюрчю маълуматланы бермекни талап эте.

Программа охувчуланы авуз ва языв тил культурыасын оысдюрювге бек тергев бере.

10-11-нчи класларда охувчуланы 8-9-нчу класларда алынгъан билимлери теренлеше ва генглеше.

Оyr класларда монография материаллар язывчуну яшаву ва яратывчулугъу гъакъындагы маълуматланы къуршай, чебер асарланы англама, сез устасыны яшавун, яратывчулугъун, ону чебер асарларыны хас янларын теренден уйрениме кемек эте.

Программада гъар класда айры-айры темалагъа ва белюклеге гёре оъзбашына охумакъ учун да материал таклиф этиле.

Программада гъар класс учун класдан тышда охувгъя таклиф этилеген асарлар да белгилене, олагъа сагъатлар да бериле.

Школада къумукъ адабиятдан учебниклер, хрестамотиялар ва учебник-хрестоматиялар къоллана. Охув китаплар программагъа гере тизиле.

Учебник-хрестоматиялагъа авуз яратывчулугъундан асарлар, обзорный темалар, шаирлени - язывчуланы яратывчулугъу гъакъында материал, асарланы текстлери гире.

Хрестоматиялагъа - янгыз чебер текстлер гире учебниклеке - теориядан материал, танкъытдан - критикадан аслу материал гире.

1.2. Къумукъ адабиятны юрютювюню аслу къайдалары.

Къумукъ адабиятны мекенли уйренив тийишли ва тюрлю - тюрлю дарс юрютюв къайдаланы къолламакъдан гъасил бола. Дарс юрютюв къайдалар охувчуланы билим алмагъа, оланы бажарывлу, иштагълы болмагъа борчлу эте. Гъар дарс юрютюв къайданы толу имканлыкъларын, яхши янларын учителге оъзюне башлап билме тюше.

Рус адабият методиканы уьстюнде ишлекен В.В Голубков аслу уьч дарс юрютюв къайдаланы айыра: лекция къайда - янгы материалны айтыв, хабарлав, чебер охув ва учительни англатыву; адабият лакъырлашыв къайда ва оъзбашына ишлев (доклад, сочинение) къайдалар.

Гъар къайданы кютеген кюйлери де бар, кюй къайданы бир гесеги

булуп токътай, масала, лекцияда - лакъырлашыв элементлер, риторика соравлар, лекцияны планын къурув, аян алатланы къоллав.

Адабият лакъырлашывда - соравланы тюз къурмакъ, учительни гиришив ва арт сезю.

Докладлар ва сочинениелер язгъанча алданокъ гъазирлев ишлер кютюле, охувчуну күтген тапшурувуна кыймат бериле.

В. В. Голубковну пикрусуна гёре дарсда учительни жанлы сёзю уллу роль ойнай. Масала, 60-йылларда англатыв - охув лакъырлашыв элементлери булангъы къайда кёп къоллана эди, XX асрун 70-нчи йылларында охувчуланы оъзбашына ишлевю кеп къоллана эди.

В.В. Голубков дарсланы аслулары деп дарсны, класдан тышда охувну ва экскурсияны гёrsете.

Дарсда учителни «жанлы сёзюне» тийишли маъна бериле. Учителни сезю маъналы, герти ва ачыкъ бола. Класны алдында сейлеме гъазирленегенде, учитель оъзюню алдына шу талапланы салма герек: биринчилей, учителни сёзю далилли ва ачыкъ, тюз болма герек, алдына салгъан идеялагъа, натижалагъа, къараплагъа охувчуланы инандырма герек. Учителдеги ойланы гертилигин, низамлыгъын охувчулар гъар заман гъис этип турма тюше. Учителни сезю тувра, аян ва ачыкъ болма герек.

Учителни сейлевю - хабарлаву гезикли ва ёрукълу болмагъа герек.

Алим-методст Н.И Кудряшев шулай къайдалар герсете: чебер ва таъсири охув - чебер охув, англатыв-охув, лакъырлашыв, яратывчу тапшурувлар. Охувчулар генгюден уйренелер, план тизелер, тынглайлар, хабарлайлар, суратланы англама къаст этелер, рецензиялар язалар. Бу къайданы мурады - охувчуланы адабият асаргъа тюшюнме, гъазир этмек оланы англав якъдан билимлерин оъсдюрмек, артдырмакъ.

Эвристика къайда - адабият асарны англамакъ учу шону теренден англама кемек этеген соравлар бермек, хабарламакъ, чечmek, план къурмакъ, масъалаланы токъташдырмакъ.

Ахтарывчу къайда - охувчуланы оъзбашына асарны чечип бажарма

уйретеген къайда. Алданокъ охувчулар ахтарывчу иш юрютелер.

Соравлагъа жаваплар - учитель дарсда уйренилеген асаргъа, ону ичделигине гере, маңнасына гере, гелемине ва чеберлик аламатларына гере соравлар бере. Охувчулардан толу, исбатлы жаваплар талап эте. Охувчуланы жавапларына тергев бере туруп, оланы жавапларын тюзлей, сейлейгенине, жумлаланы тюз къурагъянына тергев бере.

Хабарлав - дарсда хабарлавланы тюрлю-тюрлю къайдалары къоллана: савлай асарны хабарлав, белюклерин хабарлав, къысгъартып хабарлав, айры-айры гесеклени хабарлав, асарны идеясына байлавлу ерин хабарлав, асарны игитин келпетлейген ерин хабарлав, игитни оъзюню атындан хабарлав.

Генгюнден уйренив - сезнү усталарына тынглап чебер охувгъа уйренив. Асарланы генгюнден уйренив къайда охувчуланы тилин бай, чебер ва къужурлу эте. Адабият тилни тюз уългюлерине уйренме кёмек эте.

Англатыв-герсетив къайда - бу къайда охувчулагъа сёз булан англатма четим болагъанда къоллана, мисал учун, тарихге байлавлу асарланы уйренегенде. Дарсда суратланы, таблицаланы ва башгъа алатланы кемеги булан асаргъа тюшюнме кемек бола.

Лакъырлашыв къайда - бу къайда охувчуланы оъзбашына тюз жаваплар, герти далиллэр тапма уйрете, чебер текст булан ишлеме ва тюз ой, пикру къурмагъа уйрете, тилин оъсдюрме кёмек эте.

Гъалиги методистлер М.Г.Качурин, В.Г.Маранцман, Г.Н.Ионин ва башгъалары оъзлени къайдаларын гёрсете, масала, танкъыт - публистика къайдада адабиятны уйренив, адабият ахтарыв - излев къайда. Бу къайдалар охувчулагъа адабиятны англама ва теренден билме кемек эте.

Адабият дарсларда шу оърде эсгерилген къайдалар бирлешип къоллана. Гъар къайда оъзюню пайдасын гелтире.

Школаны программасына гёре Йырчы Къазакъын яратывчулугъу гечиле. 5-нчи класда «Биз чыкъынбыз Сапарли къотангъа» деген асарына гере лакъырлашыв юрюле. Учитель охувчулагъа шаирни тувгъан ерин, яшагъан

девюрюн ахтармакъны тапшура.

Шу гиччи тапшурув булан оланы ахтарывчу къайдагъя ювукъ эте.

Йырчы Къазакъны «Насип» деген йырын уйренегенде учитель лакъырлашыв къайданы кемеги булан асарны маънасына охувчуланны тюшюндюре. Масала, шулай соравлер бериле: Къазакъ «Насип» деген йырында нени суратлай? (жамият яшавну эки гъалын суратлай насип - байлыкъ, касип - ярлылык. Къазакъ оъзюню шиърусунда байлыкъгъя яда ярлылыкъгъя нени кёмеги булан багъа берген? (инг тизив, бай, гючлю деген сёзлени – эпитетлени кёмеги булан).

Къараланы къарышы алдында ятса да,

Къастлысына азав биздей батса да,

Намус учун азиз жсанын сатса да,

Къаралыдыр, сыйы болмас касипни.

«Гъакъыллары етип арслан тутса да,

Гъайгевлюкге аты айтылар касипни» Къазакъ оъзюню шиърусунда «мукъ» деген сёзню неге къоллагъан?

«Гъаракъы ичмей, эсден тайып, не этсе де,

Хорлукъдан уюон бузуп битсе де,

Гъакъылгъа мукъ гъатдан озуп гетсе де,

Гъар даим де терси де онгдур насипни».

Шаир намус учун жан береген батыр гъакъыллы уланланы ярлы экенге абуру, сыйы болмайгъаны гъакъында айта. Гъакъылгъа мукъ, намусу ёкъ агъмакъланы иши, олар бай экенге, терси де онг болагъангъа къайнаша, Шо пикруларын Къазакъ башгъа асарларында герсетеми?

«Батыр булан къурдаш бол» деген ва башгъа шиъруларында о гъакъда айта. Методист М.Г. Качурин оъзюню «Организация исследовательской деятельности учащихся на уроках литературы» (М., 1988) деген китабында ахтарывчу къайданы ва оъзге къайдалапы пайдасыны гъакъында айта. Шо китапны къолласа учителге ишинде кемек болур.

Адабият дасрда къолланагъан тюрлю-тюрлю къайдалар бир-бири

булан тыгъыс байлавлу.

9-нчу класда Акъай Акъаевни «Кюрчю ташлар» деген поэмасы гечиле. Шу асарны гечегенде бир башлап чебер охув къайда къоллана, сонг текстни уйстюнде ишлеигенде лакъырлашыв къайда къоллана, сонг ахырынчы - натижа дарсда ахтарыв къайда къоллана. Охувчулагъа учитель - сизин юртүгъузда Гъасан агъав йимиклер бармы, ону ахтарып билигиз деп, оланы гъакъында материал жыйыгъыздеп тапшуруув бере.

Магъаммат Атабаевни лирикасын уйренегенде 9-нчу класда лекция къайда къоллана. Лекция – дарсны тюрлю вариантилагъа гёре къурма бола. Лекцияда ону поэзиясына хас янлары гъакъында, о гетереген масъалаланы гъакъында ва о яратгъан чебер келпетлени гъакъында айтыла - бу биринчи вариант.

Экинчи вариант - Магъаммат Атабаевни лирикасын - ахтарыв къайда булан уйренив. Демек, семинар дарслар, Атабаевни поэзиясы гъакъында язылгъан докладлар, охувчуланы оъзбашына ишлевю, тапшурувлар кютювю.

Уъчинчю вариант - Магъаммат Атабаевни поэзиясын - лирикасын охув. Бу дарс да учитель Атабаевни лирикасы булан охувчуланы таныш эте. Дарсда музыка къоллана, бир-бир гючлю шиърулары охула, башгъа уллу шаирлени Пушкинни, Лермонтовну шиърулары булан тенглей, инче саниятны къураллары да къоллана. Бу дарсны мурады – охувчуланы ювукъдан Магъаммат Атабаевни лирикасы булан таныш этмек, олагъа таъсир этмек. Дарсда шаирни гъакъында язылгъан рецензиялар, багъа беривлер де эсгериле.

Шу уъч де дарсны темасы бир, тек муратлары башгъа. Шу дарсларда тюрлю-тюрлю методлар къоллангъан. 5-8-нчи класларда проза асарланы уйренегенде охув, лакъырлашыв, хабарлав къайдалар къоллана, олар бир-бири булан сыкълашып геле.

9-10-11-нчи класларда лекция къайда, доклад къайда, натижа чыгъарыв къайдалар къоллана ва бир-бири булан сыкълашып геле.

Адабият

1. Абдуллатипов А.-К.Ю., Гусейнов М.А., Шабаева Л.А. *История кумыкской литературы. Т.1*, Махачкала, 2015
2. Абдуллатипов А.-К.Ю. *Сюювню шаири // Тангчолпан, №4, 2018, с.64-68*
3. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. *Методика преподавания литературы. М.: Академия, 1999*
4. Гусейнов М.А. *Ругъландырагъан пагъму // Тангчолпан, №4, 2018, с.69-73*
5. Голубков В.В. *Методика преподавания литературы. М.: Учпедгиз, 1955.*
6. Громцева С. Н. *Поиск новых путей М.: Просвещение, 1990.*
7. Кудряшев Н.И. *Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. М.Просвещение, 1981.*
8. *Методика преподавания русской литературы в 5-8 классах. Л.: Просвещение, 1988*
9. Нартов Х.М. *Методика преподавания русской литературы. Л., 1989.*
10. *Практикум по методике преподавания литературы (Под ред. О.Ю.Богдановой) М., 1999.*
11. *Программа по кумыкской литературе для 5-11 классов. Изд-во НИИ педагогики, 2000.*
12. *Программа по кумыкской литературе для городских школ (5-11-кл) Изд-во НИИ педагогики, 2000 г.*
13. Султанов К.Д. *Къумукъланы адабияты. Дагкнигоиздат, 1964.*
14. Смирнов С.А. *Преподавание литературы. Махачкала: Учпедгиз, 1962*
15. Султанмурадов А.М. *Къумукъ адабиятны школада юрютювюню аслу къайдалары (методикасы) М., ДГУ, 2002.*
16. Хангишиев М., Алаватов Ш.С. *V-VIII классларда литературадан дарс беривню методикасы. Даучпедгиз, 1962.*

Бёлюк 2. Къумукъ адабиятны школада уйренивю

Адабият дарсланы журалары бола:

Гиришив дарс - бу дарсда чебер асар яратылгъан девюрню тарихи гъакъында, адабиятны гъалыны гъакъында айтыла, язывчуну яшаву ва яратывчулукъ елу гёзден гечириле, охувчуланы чебер асаргъа тюшюнме гъазирлей.

Чебер асарны уйренив дарс. Бу дарсда охувчуланы чебер асар булан биринчи ёлугъуву бола, асар савлай (эгер де гиччи асар буса) яда гесеклери охула (эгер де уллу асар буса).

Адабият асарны чечив дарс. Бу дарсда учитель охувчуланы чебер асарны чечмеге, теренден англамагъа ва тюшюнме уйрете.

Адабият илмуну ва танкъытны (критиканы) уйренив дарс. Бу дарсда охувчулар адабият асарны уйренегенде таныш болгъан теория - адабият англавлагъа тергев бере, тюшоне, адабият - илму макъалаланы уйрене.

Тил оьсдюров дарс. Бу дарсда охувчулар авуздан жавап бермеге, изложениелер, сочинениелер, рецензиялар язмагъа уйренелер.

Натижа чыгъарыв дарс. Бу дарсда гечилеген материал умимлешдириле, охувчуланы билимлери токъташдырыла, гечилген асарлагъа гёре натижа чыгъарыла.

Школада адабият асарны охув гиришив ишлер булан башлана. Гиришив дарсны бир пайын, яда савлай дарсны къуршай. Сав дарсны къуршайгъан гиришив ишлени мурады - текстни тюз англамагъа онгайлыш шартлар яратмакъ.

Адабият асарны текстин тюз англама герекли болагъан шартлардан бириси - охувчуланы тергевлерин ва иштагъландырывларын уятагъан белгили бир ёл тапмакъ. Охувчулар янгы теманы уйренемеге, янгы материалны охума баштай, гъали оланы тергевлерин янгы материалгъа бакъдырма тюше. Шону учун гъазирлевив юрютюле.

5-нчи класда учитель башлапгъы школадан гелген яшлар булан таныш бола туруп, биринчи гиришив лакъырлашыв юрюте. Ол охувчулар бу йыл нени

уъстюнде ишлежекни айта, олар чебер адабиятдан нени охугъаны ва къайсы хабарлар оланы иштагъландырагъанны сорап биле.

Янгы текстни охума гъазирленивню эки аслу ёлу бар. Охувчуланы - эсделиклеринден алынгъан билимлерден таба янгы тестни охума гъазирлев.

V класда «Таш улан» деген ёмакъны гечегенде гиришив сёзде адамланы ва гъайванланы гёрюньюшюне парх береген ташланы, тарихде болгъан агъвалатланы, арап елевчюлени гъакъында ва дагъыстан халкъланы игитлиги гъакъында айтыла.

6-нchy класда Абдулла Магъамматовну «Дагъыстан» деген шиърусун уйренегенде учитель гиришив сезюнде шиъруда эки девюр суратлангъанны охувчулагъа англата. Биринчи девюрде халкъ яшагъан, гёрген къыйынлықълар гъакъында, экинчи девюрде буса гъалиги яшав ва яшавдагъы янгылықълар суратлангъанны англата.

5-6-нchy класларда язывчуну ва шаирни биография маълуматлары толу күйде берилмей, 9-11-nchi класларда генглешип бериле, шону учун бу класларда бир дарсны гиришив дарс этме ярай.

Гиришив дарсланы бир-нече тюрлюлери бола, масала, гиришив лакъыр, гиришив экскурсия, учителни доклады, кинодарс ва ш.б.

Гиришив лакъырлашывну мурады - охувчуланы теманы гечгинче гъазирлемек. Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген драма асарын уйренгингче гиришив лакъыр ойттериле. XIX юз йылдагъы дагъыстанлыланы жамият яшавун эсге ала. Охувчулар шо яшавну гъакъында VI класда Йырчы Къазакъны асарларын уйренегенде эшитген, шону учун къошумлукълар этиле. Учитель лакъырлашывну соравларын алданокъ гъазирлей, гиришивде суратлар къоллай (Й.Къазакъны ата юрту, Шавхалны къаласы).

Гиришив экскурсия класдан тышда юрютюле. Охувчуланы музейге алып барма, табиатгъа элтме ярай, масала, Аткъайны музейине, Анвар Гъажиевни музейине, драматург Алим-Паша Салаватовну асарларын уйренегенде театрны музейине барма ярай.

Адабият асарланы охув ва англав дарсда асар булан охувчулар

биринчилей таныш болалар. Асарны савлай охуп маънасын билелер. Масала, 5-6-нчы класларда гиччи асарланы савлай охуйлар, сонг ону маънасына, идеясына тюшюнелер. 9-11-нчи класларда буса гесеклерин класда ва уйде охуп, сонг асарны савлай билелер. Асарны ич маънасын билмесе ону чечме, англама ва тюшюнме къыйын бола.

Оърдеги класланы охувчуларын асарда гётерилген масъалалар, игитни ич дюньясы тергевюн тарта. Олар авторну оюн, къастын англама сюелер. Охувчулар оъзлени пикруларын, ойларын ва береген багъасын айталар. 5-6 кл. охувчулары анализ этмеге, багъа бермеге бажарып болмайлар. Учитель бу ишде олагъа кемек эте. Масала, К.Абуковну «Къартны гёзъяшлары» деген хабарын охугъанда, хабаргъа неге шулай ат тагъылгъан, ону маънасы nedir, хабар булан язывчу не айтма сюс, хабарда къайсы масъалаланы гетере деген соравлар булан учитель яшлагъа хабарны тюз англама, тюшюнме ва чечме кёмек эте.

7-нчи класда М.-Э. Османовну «Шавхалны къаласы» деген шиърусун уйренегенде, учитель охувчулагъа «Шавхалны къаласы» деген суратны гелтирип гёрсете ва шо девюрдеги яшавну гъакъында хабарлай, сонг асарны охуй ва уystюнде ишлей, соравлар булан асарны маънасын чече.

Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген асарыны уйренегенде де шо девюрню ва шавхалны гъакъында учитель лакъырлашыв оytгере. Шулай ишлер охувчулагъа асарны англамагъа кёмек эте. Шулай лакъырлашывда охувчулар о девюрню ва агъвалатланы гёз алгъа гелтирелер.

Адабият асарны чечив дарслар методикада айры ерни тута. Школаны курсунда буса адабиятны англама кёмек этеген инг аслу дарслар болуп токътай.

Уллу рус методист В.Я. Стоюнин оъзюню ахтарывчу ишлеринде адабият асарны идеясын, келпетлерин чечивлени уылгюлерин берген.

50-70-нчи йылларда башгъа рус методист В.И. Водовозов адабият асарланы родлагъа ва жанрлагъа гёре бёлме къарагъан В.П. Острогорский оъзюню («Беседы о преподавании словесности». - М., 1885) деген

китабында охувчулагъа арив гъислени англатмагъа ва олагъа уйретмеге тюше деп язгъан. Ол бурай эки къайдагъа гере иш къурмакъны насигъат этген: сократический (лакъырлашыв) ва академический (лекция яда учительни хабарлаву). Бу методист чебер ва таъсири охувгъа агъамият берген, асарны чебер охувуна тергев берген, класдан тышда охувгъа тийишли агъамият бермекни тюз гёрген. Охувчуланы къылышын якъдан тарбияламакъны оъзюню методикасында алгъа салгъан.

Адабият асарны чечив къайдаларыны уьстюнде ишлеген, оланы ахтаргъан ва яратгъанлардан бириси бизин асруну башында яшагъан М.А. Рыбникова. Адабият дарсланы методикасыны уьстюнде белгили методист В.В. Голубков ишлеген.

50-нчи йылларда бир-бир методистлер асарны чечив къайдагъа къаршы чыгъып, зарал гелтирме де болдулар, тек 60-80-нчи йылларда ону уьстюнде В.В. Голубков ва А.И Ревякин, Н.И Кудряшев, М.Г. Качурин ва шолай башгъалары тюшюнүп ишлеп, чечив къайданы пайдасын токъташдырдылар. З.Я. Рез чечив къайданы бир-нече тюрлюлерин арагъа чыгъарды (къысгъартып, толу, сайламлы, савлай чечив). Шулай къайдалар школада бугюн къоллана ва асарны англама, чечме, тюшюнме кёмек эте.

Асарны чечивню бир-нече кюю бар.

Асарны уйренивде алгъасап чечив къайданы къоллама тюшмей, охувчуланы учитель онгара, тюз ёлгъа сала, охувчуларда асаргъа иштагъылышын уяндыра. Экинчи канзиде охувчулар келпетлени чечелер, асарны къурулушун чечелер, бир-бир эпизодларын эсгерелер. Шулайлыкъда учитель охувчулагъа авторну оюн, салгъан масъаласын, идея маънасын англама кёмек эте, авторну тилине ва стилине охувчуланы тергевион тарта.

Уъчюнчю канзиде - арт дарсларда савлай асарны чечив иш юрююле. Охувчуланы ортакъчылыгъы, оланы оъзлени ойлары, пикрулары айтыла.

Лирика асарлары уйренегенде охувчулагъа текстлени англамагъа, сюймеге учитель кёмек эте: Лирика асардагъы игитни, шаирни келпетлерин ич дюнья неден болагъанын, лирика асарлар нени суратлайгъанын англата.

Айрекъда драма асарланы уйренегенде охувчулагъа къыйын тие, неге тюгюл авторну сёзю ёкъ, драма асарда игитлени лакъырлашыву бола, шону учун бу дарсда таъсирли охув къайда ва англатыв охув къайдалар къоллана.

Бу дарсларда аян алатлар, ТСО къоллана, роллагъа гёре охув, авуздан суратлав, лакъырлашыв къайдалар къоллана.

Школаны программасына гёре проза асарлар кёп уйрениле, охувчулагъа оланы чечив де къыйын тие. Орта класлардагы охувчулар асарланы сюжетин ва келпетлерин англап бажаралар, оърдеги класланы охувчулары асарны къуруулшун, идея маънасын да ангалап бажаралар, тек авторну аслу мурыйдын айтып бажармайгъан гезиклер де бола. Масала, 11-нчи класда уйренилеген Ш.Альбериевни «Яшыртгын яра» деген асарына гёре охувчулар асарны идея маънасын, оъзтеречелигин, хас аламатларын айтып бажармайлар.

Асарланы уйренивде ахырынчы натижа дарсларда аслу роль ойнайлар. Бу дарсларда гечилген теманы натижасы, жамы чыгъарыла. Масала, 10-нчу класда Йырчы Къазакъын яратывчулугъуна гёре ахырынчы дарсда охувчулар шаирни яшагъан девюрюн, о замангъы халкъыны суратлангъан яшаву гъакъында, шаирни къыйынлы къысматы гъакъында айталар. Шаирни дюнья къараву гъакъында, ону асарларында терен философия маъна барлыгъы, уллу къумукъ шаир Иырчы Къазакъын сёzlери айтывлагъа айлангъанын токъташдыралар. «Насип чаяр кёп гюнагъылышын», «Сексенде бир сыйы болмас малсызын», «Батыр булан къурдаш бол», «Гюнсюз табиатда да яшав екъ», «Гъакъыллары етип арслан тутса да» ва ш.б. калималары дарсда эсгерилген.

Учительни класда юрютеген ишинде асарны чечив аслу ер тута. Учитель охувчулагъа асарны охуп, ону англамагъа ва чечип бажармагъа кемек эте. Асарны чечегенде билме тарыкъ затлар шулар: асарны маънасын билмек, ону идея муратын тюз англамакъ, сюжетин билмек, игитлерин хасиятлап билмек, табиатны суратлав, къуруулшун ва асарны тилин билмек. Шу эсгерилген компонентлер гъар асаргъа гере алына, демек гъар асарда къайсы

компонетге тергев берме тийишли буса, ону уьстюнде иш юрююле. Масала Аткъай Аджаматовну «Мен ойкеммен» деген асарын гечегенде асарны тилине, ону къурулушуна айрыча тергев бериле. Нугъай Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асарында баш игитлени келпетлерине, асарны темасына, гетерилген масъалаларына тергев бериле.

Асарны чечивюнью уьч къайдасы бар: савлай асарны чечив, келпетлеге гёре чечив, асардагы гетерилеген масъалалагъа гёре чечив. Кебюсю учителлер бу уьчде къайданы къошуп асарны чечелер. Гъалиги школаларда асарны савлай анализ этивге агъамият бериле, асарны башгъа инче саниятны асарлары булан тенглещидиривге де тергев бериле.

Охувчулар асарны охугъанда ону англайгъан кююне, оъзбашына ишлеп бажарып болагъанына да агъамият бериле.

Ибрагим Керимовну «Бир юртда» деген асарын охувчулар охуйлар, сонг савлай хабарны чечелер.

Шу соравлар булан асарны маънасы ачыла:

- 1.** Муса ва Савдат бир-бирин мекенли сюегенни билгенде не этме токъташалар?
- 2.** Савдатны атасы Муртаза не йимик ишлерде ишлеген болгъан ва нечик хасиятлы адам болгъан?
- 3.** Къызын тилеме гелген Давутну неге къайтаргъан?
- 4.** Муртаза къызыны къысматын ойлагъанмы яда буса оъзю эжелде берген сёзүн артыкъ гёргенми?
- 5.** Атасыны гъукмусун билгенде Савдат не деп айтгъан ва жагыиллер артда не иш гёрген?
- 6.** Оъзлер къошуулгъан сонг да Савдат ва Муса ону ата-анасына ярашывлукъыга адамлар йибергени ва оъзлер де баргъаны негер шагъатлыкъ эте?
- 7.** Савдатны атасы - жаваплы ишлерде ишлеген коммунистни гъисапсыз къийра хасиятын суратлап автор не деп айтма сойген?

Охувчулар текстден чебер аламатланы табып, «узун бойлу, генг яврунлу»,

«дегерек сув уллу къара гёзлер лавуллай эди», «авзуна сув алгъандай болуп къалды», «къагърулу», «юргине итти бизни учу къадалгъандай», «яшаву увдай ачы болуп токътады» оланы къоллаву булан язывчу асарны чеберлигин гючлендиргенни гёрсетелер.

Шу дарсда учитель охувчулагъа язывчуну яшавдагъы намусгъя, ягъгъя, сюовге багъышлангъан янашыву, адам яшавда оъз ерин тапмакъ талайны лап да аслусу экенин, адамны танып бажармакъ, огъар тюз багъа берип бажармакъда адамны насиби экенин де англата.

2.1. Эпос асарланы уйренив

Школада къумукъ адабият дарсларда эпос асарланы уйрегенде учитель охувчулагъа бир башлап эпос асарлар деп не йимик асарлагъа айтылагъанны ва оланы не йимик башгъалықълары барны англата.

Эпос деп алдынгъы девюрлерде яратыла гелген халкъ йырлагъа, поэмалагъа ва хабарлагъа айтыла. Эпос деген сёзню чебер адабиятгъа гёре маънасы инсанланы яшавундан хабарлайгъан оълчевлю чебер асар демек бола. Эпосгъя хабар къайдада яратылгъан сюжетли роман, повесть, хабар, очерк, масал, фельетон ва поэзия жанрланы къуршайгъан сюжетли адабият асарлар гире.

Эпос асарларда игитни яшаву гъакъында айтыла, игит ортакъчылыкъ этеген агъвалатлар ва ону башгъа игитлер булангъы аралыгъы суратлана.

Школаны программасына гёре эпос асарлар гъар класда уйрениле. Эпос асарлар учь тюрлю бола: гиччи асарлар, орта асарлар ва уллу асарлар. Гиччи асарларда адамны яшавундан бир гесеги суратлана, кёбюсю гъалда шо асарлар хабар формада языла. Орта эпика асарлар игитни яшавунда бир уллу белюгюн, ону яшавундан бир гесегин сураттай, игитни ортакъчылыкъ этеген агъвалатларын гёрсете. Бу асарлагъа повестлер гире.

Школаны программасына гёре 8-нчи класда Нугъай Батырмуразаевни «Языкъ Гъабибат» деген повести, 9-нчу класда Агъматхан Абу-Бакарны

«Къалалы къызы» деген повести, Алим Къабардиевни «Жансари» деген повести, Гъайбулла Давутовну «Орман булакъ» деген повести, Зарипат Атаеваны «Къурдашлар къыйынлы гюн табула» деген повести, Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Топуракъ сейлей» деген повести (7 класс), 11-нчи класда Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Уъч гюнеш» деген повести, Камал Абуковну «Мен гюнагъыман, Марьям» деген повести, Ислам Казиевни «Мени алтын чабагъым» деген, Шарип Альберивени «Яшыртгын яра» деген повести уйрениле.

Уллу эпика асарларда баш игитни яшаву савлай суратлана, оланы аралыгъы, агъвалатларда ортакъчылыкъ этеген ерлери генг күйде герсетиле. Бу асарлагъа романлар гире.

Школада программагъа гёре 7-нчи класда Баммат Атаевни «Шавхалны гиччи уланы» деген романындан белюклер, 11-нчи класда «Шо ёл булан» деген романдан белюклер, Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Бир оърню - бир эниши» деген романындан белюклер уйрениле. Учитель охувчулагъа эпос асарланы гъакъында шулай англатывлар бере: адабият асарны язылгъан формасын, ону барышын тергеген заманда, онда биз хабарлавну ва суратлавну гёрмеге болабыз. Хабарлав - асарда ортакъчылыкъ этеген игитни яшаву ва ону башындан гетген гъалланы гъакъындан хабар айтмакъ, сейлемек бола.

Кёбюсю гъалда, хабарлавну автор оъзю юрюте. Охувчуланы тилин оъсдюровде хабарлав ва суратлав аслу ерни тута, охувчулагъа охутуп хабарлап билмеге, оюн, пикрусун англатып бажармагъа кёмек эте.

Язывчуну биографиясын гечеген дарслар охувчуланы тилин оъсдюровге имканлыкъ бере. Масала, 5-нчи класны охувчулары язывчуланы яратывчулагъу гъакъында хабарлайлар. Сонг хабарланы охуп, оланы авуздан хабар этип айталар, ёлдашлары жавапларын толтуралар. Тюпдеги класларда гъар дарсда охувчуланы хабар къурма уйретсе, оърдеги класларда тийишли күйде хабар къурмагъа, языв ишлени кютме охувчулагъа тынч бола.

Эпос асарланы гечегенде 5-6-нчы класланы охувчулары оъзлени пикруларын, ойларын айтып бажарма, баш игитлени ва асардагъы башгъа

игитлени хасиятлап бажарма уйренелер. Масала, 6-нчы класда гечилеген «Барият» деген асаргъа гёре шулай иш кютюле: учитель охувчулар булан баш идити Бариятны хасиятлай - гъакъыллы, билимли, абуру булангъы къыз, оыр устьюнлюклеге етишген къыз, тарихи илмуланы кандидаты деген атгъа ес болгъан. Сонг ону анасы Бурлиятны хасиятлай: гъакъыллы, намуслу, чыдамлы, оызюн тутуп бажарагъан тиштайпа.

Учитель охувчулагъа авуздан хабар къурмагъа тапшура. Охувчулар текстге гёре авуздан хабар къуралар. Асадагъы аслу пикруну айыралар, токъташдыралар. Асарны чечмеге, ону аслу маңнасын ачма къаст этелер.

Асадагъы бир-бир агъвалатланы суратлайлар, натижа чыгъарма уйренелер.

7-нчи класда Къазбек Мазаевни «Периште» деген асарын (повестин) гечегенде текстге гере шулай иш кютюле: охувчулар текстге гере авуздан хабар къуралар: «Бу повестде айтылагъан ишлер 19-нчу юз йылда Дағыстанда бола. Шо заманларда Къазикъумукъда Агъалархан деген хан гъукму сюрген. Ол Къазикъумукъ халкъгъа кёп зулмулар гёрсетген. Бу асарда Гули деген бек гёzel, пагымулу шаир ва йырав къызыны къысматы суратлана. Гули яшлай етим къала. Башлап ол Загли деген бийни уюнде йырав бола. Заглини къызардашы Айна бийке таргъулу Салав бийге эрге бара. Айна оызю булан Гулини де Таргъугъа алыш гете. Таргъуда, бийни уюнде, Гулиге яшамагъа къыйын экенни гёрюп, рагымулу Айна бийке Гулини, алтын акъчалар да берип, къайтарып уюне тавгъа йибере. Гули шо алтын акъчаланы, тас этип къоярман деп къоркъуп, хоншусу Сайдиллагъа сакълап турмагъа бере. Хоншулары намарт болуп чыгъалар...»

Учительни тапшуруувуне гере асадагъы маңналы ерлерин суратлайлар, масала, Гули хоншусу Сайдиллагъа акъчасыны ва алтыныны артындан гелгендеги эпизод, Гули Биринчи харш тартагъан байрамда халкъгъа гёрюнген эпизод, Сайдилла Гулиге акъчасын ва алтын билезлигин къайтарма гелген эпизод ва ш.б.

Сонг асарны чечме кёмек этеген соравлар бериле: Бу асар къайсы

темагъа багъышлангъан? Гулиге яшама неге къыйын болгъан? Сайдилла ва ону къатыны нечик хасиятлы адамлар болгъан? Сайдилла оъзюню намартлыгъы саялы такъсырлангъанмы? Бу асарда адамлар этген вагьшилик неден тувулунгъан, неге адамлар о къарангылыкъыны ичинде болгъан?

Учитель 7-нчи класда Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Топуракъ сейлей» деген асарын гечегенде, охувчуланы асарны темасына тергевион тарта. Асар Уллу Ватан давда жан бергенлеге багъышлана.

Текстни чечме кёмек этegen соравлар бериле:

1. Асадагъы къызыл следопытлар — ахтарывчулар нечик ишлер юрютген?
2. Камал Алимов деген ким болгъан?
3. Давну акъубалары арабыздан таймагъанын, олардан халкъ къутулмагъанын неден гёребиз.
4. Автор повестге «Топуракъ сейлей» деген ат неге къойгъан?

Охувчулар шу соравлагъа жаваплар онгаралар, сонг натижа чыгъаралар.

Оърдеги класланы охувчулары текстни теренден англап бажарма къаст этелер. Асарны чечегенде текстдеги аслу пикруну, автор асарында гётереген проблемаланы - масъалаланы токътшыралар. Масала, 9-нчу класда Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Бир ойрню - бир эниши» деген асары - автобиографиялы романы уйрениле. Асар къылыкъ темагъа багъышлангъан. Учитель оъзюню гиришив сёзүнде охувчулагъа автор асарны къайсы агъвалатлагъа кюрчюленип язгъанын англата: «М-С. Ягъияев «Бир ойрню - бир эниши» деген романын яш йылларында гёргенлерине аласланып язгъан. Шу асарда колхозлар къурулагъан питнели девюрде болгъан, миллет арада юрюлген хатирсиз класс ябушувлар суратлангъан».

Учитель охувчулар булан текстни чечегенде гиришив сёзде этилген лакъырлашыв эсгериле. Шо материал текстни тюз чечме кёмек эте. Масала, охувчулар романда суратланагъан заман - адамлагъа къыйынлы колхозлар къурулагъан питнели девюр болгъан деп токътшыралар. Романда оъзюню атындан хабар юрютеген яшны аты Солтан. Ону атасыны аты - Юсуп,

анасыны аты - Ханум, агъасыны буса - Макъсүт. Булар бары да шо къагърулу девюрде яшагъан ва оьсген адамлар. Романны игитлери гъар-бар масъаланы чечегенде де, шо къагърулукъ сезиле.

Асарда политика гъаллар, аралыкълар булан янаша ағылю яшавгъя, ағылю аралыкълагъя да мекенли тергев бериле. Юсуп оъзюню уланы Макъсүт тувгъян гече шо гече тувгъян оъзюню къурдаши Абдурагъманны къызын атап-айтып къойгъян болгъян. Сезюнде табуламан деп, сонг ол Макъсүтгъя шо къызыны алма да ала. Макъсүт оьсген сонг булкъада гёрюп башгъа къызыны - Сапиятны сююп къоя. Атасыны сёзюн ер этмеймен деп, ол атасы гёрсетген къызыны алма рази бола, амма оъзю бек сюеген, кагъыз юрютген Сапиятгъя «мен сени сюемен ва мен алагъян къатын бир заманда да магъа къатын болмажакъ, сагъа берген сезюм сездюр. Мени сагъа бакъгъян сюювюм гюн сайын артса тюгюл кемимей. Сен дайм мени булансан», - деп язып кагъыз ийбере. Шулайлыкъ булан ишлер, гъаллар теренлеше.

Дарсда «Той» деген белюк гечиле. Дарсда текст охулгъян сонг, шулай лакъырлашыв юрютюле: Тойгъа гъазирленив нечик суратлана, нени герсете? Къумукъланы тоюн къужурлу ва шат этеген аламатлагъя не гире? деген соравлагъя гере жаваплар онгаралар. Автор алдынгъы къумукъ тойну адатларын булагъи сураттай, зурнайчы, накъырачы, «ёрмечи», «доммайлар» тойну шат этеген аламатлары.

Сонг гъалиги къумукъ тойланы алдынгъы тойлар булан тенглешдирелер.

«Яс» деген гесекни де дарсда гечелер. Текстни охугъян охувчулар (анализ) чечме башлайлар. Макъсүтну атасы Юсуп нечик хасиятлы адам болгъян? Ону оъзюню ишине ва гъукуматгъя берилгени неден гёрюне? Уйленген жагыиллер оъзлени нечик тута, буланы арасында сувукълукъ бары неден гёрюне? Гиччи Солтан уллуланы арасында татывлулукъ ёкъну, гелинни генгюлсюз экенин англайгъаны нени герсете? Нени гъакъында айта? Макъсүт да, гелин де уллулагъя гъюрмет этип сыр билдиримей турагъаны негер шагъатлыкъ эте? Юсупну васияты негер шагъатлыкъ эте? Атасы

оылгенде уланлары бек къыйналғыны нени гъакъында айта? деген соравлар булан текст чечиле.

Зарипат Атаеваны 9-нчу класда «Къурдашлар къыйынлы гюн табула» деген асарыда гечиле. Повестде Дагъыстанда ер тербенген вакътини сураттай. Ер тербенивню натижасында къувунлу гъал тувулuna, халкъыа кёп зарал бола.

Шо балагъыны тайдырмакъ учун уллу гъаракат башлана. Школаланы къурулушларына айрокъда кёп гюч бакъдырыла.

Асарны анализ этегенде шулай натижалар чыгъарыла: язывчу асадагъы келпетлени яратывгъа жаваплы янашгъан. Повестде къыйынлы заманларда кёмекге гелген осетин къурдашланы къайратлы келпетлери де уста кюйде гёрсетилген.

Повестни аслу игити - школаны директору болуп ишлейген Сакинат деген къыз. Ону жагъылышты, къайратлыгъы элге къыйынлы гюнлер гелгенде айрокъда белгили бола. Сакинат къатты хасиятлы, уyttю гъакъылы булангъы къыз экенин школаны янгыдан къургъаны ва оырдеги школагъа ремонт этгени гёрсете. Язывчу Зарипат Атаева учителлер Къагъир Къасумовични, Бийгиши Татамовични келпетлерин де усталыкъ булан яратгъан. Бу эки де адам гъакъылы булангъы, абурлу - сыйлы адамлар Сакинатгъа ёлдашлыкъ этелер. Язывчу оъзюнью повестинде башлап ишлеме сюймейген, тек артда эс табып, тюзелип школа ёлдашлары булан къошуулуп къайратлы кюйде загъмат тёгеген Расулнұ келпетин де яратгъан.

2.2. Лирика асарланы уйренив

Лирика асарланы уйренив адабиятны методикасында лап четим масъалалардан санала. Буссагъатгъы вакътиде оыр даражасына етген рус адабиятны методикасында да лирика асарланы уйренивде бир-бир соравлагъа мекенли жаваплар ёкъ. Масала, лирика шиъруну чечме яраймы, ярай буса нечик чечме герек, ону маъна ва гъис янларыны бирлигин нечик сакълап герсетме герек ва ш.б.

Охувчулар, айрокъда тёбен класларда охуйгъанда тынч англашылагъан асарланы кёп сюе, лирика шиърулар буса шолайлардан саналмаи. Учительни аслу борчу тебен класлардан башлап, охувчуланы лирика асарланы чебер охумагъя, гёнгюндөн айтмагъя, оланы англамагъя, сюймеге уйретмек. Бу ишде учительни оъзюню чебер охуву, тизимли күйде юрютүлөген «поэзияны беш минутлары», шаирлер булангъы ёлугъувлар, поэзия ахшамлары ва ш. б. кёмек эте.

Шиъругъа биринчи тынглов ону бирдокъда бёлмеген күйде юрюле. Булай охувну уллу маънасы бар: охувчулар шиъруну барыда яндан сезмеге герек. Ондан сонг охувчулагъа асарны нечик англагъанлыгъы сорала.

Шиъруну биринчилей охувгъа методикада учь ёл бар: учительни охуву, яхши гъазирленген яшны охуву, чебер сёзню усталарыны охуву. Бизин гъисабыбызда, шулардан учительни чебер охуву аслу ерни тута. Неге тюгюл, биринчилей, нечакты яхши гъазирленген яшда шиъруну класда чечмей туруп, ону толу маънасын англамагъя къыйнала, шо буса асарны тийишли даражада чебер охумагъя, охувчулагъа шиъруну толу күйде сезмеге имканлыкъ бермей. Экинчилей, бизин къайсы школада да ТСО-ланы къоллап, чебер сезнү усталарына тынгламагъя имканлыкълар бар.

Буса да олай демек - бу экиде къайданы инкар этмек тюгюл, бажарывлыкълагъа гёре оланы да къоллама герек, тек учительни жанлы сёзю не заманда да асувлу бола.

Шиъруну чечив эвристика лакъырлашыв булан оътгерилсе яхши.

Муну аслу маънасы учитель охувчуланы бар билимлерине, англавларына кюрчюленип, ёрукълу соравлар булан оланы янгъы англавлагъя, къайдалагъя, гъасиллеге оъзбашына ес болмагъя борчлу эте. Аслу гъалда шо соравлар шиъруну савлай къуршай (агъымы, тавуш-аваз башгъалыкълары, къапия) шиъруну булай чечив ону чебер охув булан, гёнгюндөн уйренив булан тыгъыс байлавлукъда оътгермек бола. Гёнгюндөн уйренив, белгили йимик, охувчуланы гъис этивлерин гючлендире, артдыра, аривлюкню гёрюп билмеге уйрете. Адатлы гъалда, гёнгюндөн кёп шиърулар билеген адам

поэзиягъа бек амыракъ бола.

Оърдеги класларда лирика шиъруланы уьстюнде ишлер терен ва генг күйде оътгериле.

Лирика асарланы уьстюнде ишлейгенде эпос, хабар жанрлагъа йимик кёп соравлар берип чечмеге тюшмей. Шолай этсе, шиъруну савлай сезив бузула. Амма бир-бир асарланы чечегенде шолай соравлар берилмесе де бажарылмай. Масала, Й.Къазакъны яратывчулугъун уйренегенде - о яшагъан двюрден, о замангъы халкъны яшавунда болгъан агъвалатлардан, Къазакъны оъзюню къысматындан, ич яшавундан айырып къарамагъа бажарылмай.

И. Къазакъны шиърулары бир-бирине тагъылып, такрарланып, толумлашдырып гелеген соравлар бермесе, яшлагъа оланы англамагъа къыйын. Тек оъзге лирика асарланы, айрокъда табиат лириканы гечегенде (А.Гъажиев, К.Султанов, Ш.Альбериев ва оъзгелерини) бир-нече тюз салынгъан соравлар булан савлай шиъруну маънасын ачмагъа бола. Булай шиъруларда табиатны гъалларына, тюслерине тергев бакъдырыла. Учительни ишинде лирика асарланы уйренеген дарсларда бир-бирине ошайгъан, ортакъ кемчиликлер ёлугъа. Шоланы аслулары шулардыр:

1. Лирика шиъруну гечгинче огъар.... Сёз айтылмай. Шо себепден охувчулар шиъруну аслу маънасын сезмеге гъазир болмай. Кёбюсю гезиклерде, лирика асарны уйренив ону охув булан башлана.

2. Шиъру булан таныш болгъанча, охувчуланы тилин оъсдюров муратда сёзлюк — фразеология иш юрютюлмей къала.

3. Охувчуланы чебер охума уйретив артгъа тебериле, бир-бирде буса огъар агъамият да берилмей.

4. Шиъруну чеберлигине, лирика игит не йимик чебер аламатланы кёмеклиги булан келпетленгенине аз тергев бериле.

5. Шаирни ич ойларын, къаравларын, ону лирикасына хас аламатларын гёрсетмек - лирика игитни келпетин суратламакъ бола, шону учун оъзге асарлары да къолланма герек бола. Бир шиъругъа гере чыгъарылагъан натижя шаирни яратывчулугъу гъакъындагъы англавну

токъташдыра.

6. Лириканы уйренеген дарсларда оyzге предметлер булан байлавлукъну болдурувгъа аз агъамият бериле (рус лирика, суратлар, тарих, макъамлар ва ш .6.)

Лирика шиърулар булан яшлар башлапгыы класларда таныш болалар, амма бу жанырны теориясыны гъакъындан, тюрлю-тюрлю лирика асарланы гъакъындан англавлар -6-8 класларда бериле.

6-нчы класда Йырчы Къазакъыны, Къазияв Алини, Абдулвагъап Сулеймановну, Анвар Гъажиевни ва башгъа шаирлени асарларын уйрене туруп, охувчулар лирика асарланы гъакъындан теория англавлагъа ес болма башлайлар.

Лирика асар деп кёп уллу болмагъан шиъру булан яда агъымны сакълап, проза булан язылгъан, шаирни яшавда болагъан ишлеге къаравун, ону гъислерин, ойларын, ону талчыгъувун гёрсетеген асарлагъа айтыла. Лирика асарда шаир яшавда болагъан ишлеге, агъвалатлагъа байлавлу болгъан оyzюню ич ойларын, гъислерин сураттай.

Лирика асарда авторну оyzюню келпети (гъислери, ойлары, генгюлю) суратлангъанда йимик лирика игитни девюр келпети де яратылма бола.

Лирика шиърулар яратылгъанда йимик лирика поэмалар да яратыла.

7-8 класланы охувчулары, тюрлю лирика асарланы тенглешдирип, оланы тюрлю-тюрлю журалагъа айырып билме гереклер.

Лирика асарланы башгъалыкъларындан бириси ону къысгъа да болуп, сёзлерини чеберлиги, байлыгъы ва терен маъналы болмакъылгъыдыр.

Школада лириканы уьстюнде ишлемекни аслу мурады — яшланы чебер охувун камиллешдирмек, тилини байлыгъын чечмекдир. Шону учун охувчулар адабиятны теориясындан тийишли билимлер алмагъа гереклер. Учитель охувчулагъа гъар асарны чечегенде эпитетлени, тенглешдиривлени, къапияланы, келпетлени, чебер асарны тилини уьстюнде ишлер юрютме уйрете.

«Поэзия» деген сёз бырынгы грек тилден алынгъан: бир затны

«болдурмакъ», «къурмакъ», «яратмакъ» деген маңналарда къоллана болған. Гъалиги заманда «поэзия» деген сөз уьч тюрлю маңнада къоллана:

1. Чебер сёзню гючю, къудраты булан яралған инче саният, гёзеллик, гъайбатлыкъ, аривлук.
2. Шиъру булан, йыр булан айтагъан калам.
3. Шиъруну хабардан айырагъан уьч башгъалыгъы бола:
  - а) агъым - шиърудагъы сатырланы бувунларыны тенглиги;
  - б) къапия - сатырланы ахырлары гелишив;
  - в) шиъруну дёртлюклеге бёлюннюю.

Къазияв Алини «Къувлуйгъан лепекели» деген шиърусуну бир дёртлюгюн алыш къарайыкъ:

Бав йимик бал-къыл-лай-гъан (7 бувун)

Шо-лай а-рив те-рек-мен (7 бувун)

Гъар бир жан-гъа-ин-сан гъа (7 бувун)

А-шар у-чун ге-рек-мен (7 бувун)

Шиъруну гъар сатыры 7 бувундан къурулгъан, шугъар агъым деп айтыла. Шиъруну экинчи ва дёртюнчю сатырлары къапиялашып гелген (терекмен, герекмен). Оырде охулгъан дёрт сатыр тамамлашгъан бир пикрун гёрсете. Муна шолай этилген эки ва артыкъ сатырлагъа строфа деп айтыла. Строфа, кёбюсю гъалда, дёрт сатырдан къурула. Шиъруланы сатырларындагъы бувунлар сегиз, тогъуз, он бир ва ш. б. болма ярай.

Учитель дарсда шиъруну охуйгъанда яшлардан ону агъымын сакълап охумакъны талап эте. Мисал учун, шиъру 7 бувунлу болса, ону охуйгъанда гъар сатырны 7 де бувуну сакълана. Шиъруда гъар дертлюкню охуп битгенде, гиччи токътав этиле. Гиччи токътавлар дертлюкню оызюню ичинде де бола. Шиъруланы охуйгъанда, бир-бир ерлерде кёп токътап, бир-бир ерлерде аз токътап охула. Биз оырде айтгъан йимик, токътав гиччи де уллу да бола. Масала, шиъруну маңнасы, ону бёлюклери не ерде нечик токътав болма герекни гёрсете.

Учитель дарсда шиъруну уьстюнде ишлейгенде, охувчуланы чебер охувгъа уйретмек учун авазгъа агъамият бере, аваз нечик къолланма герекни охувчулагъа англата. Масала, Азиз Иминагаевни «Ишчини яшаву» деген шиърусу программагъа гёре5-нчи класда бериле. Шу шиъруну ичинде пашман аваз булан, сабурдан охума герекли, ачувлу аваз булан, тавушну гётерип охума герекли ерлери де бар.

Уый-эшиксиз, ихтиярсыз, акъчасыз

Иичи мунда ийбере сав оымюрюн.

Оразлыны боласан бир онгайы.

Ярлылыкъны яллатма тюп тамурун!

Орамларын къыдырыбыз Къызларны...

Аисыз-сувсуз тамагъыбыз къурутуп.

Ел ойнайгъан тамлагъында базарны

Бир иши таптай биз къалгъанбыз там тутуп.

Кёmek къайды - ачны гёнгюн токъ билмес,

Къарын тоймай байлыгъындан юrekни.

Уышюп оылмей къышдан чыкъма эп излеп,

Къоши къурабыз ягъасында Терикни.

Йырны-сарынны сатырларыны ахырындагъы авазлар адатлы күйде бир йимик яда бар-бирине ошап геле, шолай гелишивгө къапия (рифма) деп айтыла. Масала:

«Боранлы къыш айда да,

Яллав гелген айда да,

Сени атынг аитылгъан

Аривлюкке къайда да».

Йырны-сарынны сатырларыны ахырындагъы авазлар адатлы күйде бир йимик яда бир-бирине ошап геле, шолай гелишивгө къапия (рифма) деп айтыла. Масала, оырде берилеген къазакъ йырда къапиялашгъан сёзлер: ювшармы, къуршармы, бошармы, ошармы, арытмай, танышмай. Сарында

буса «айда да», «яйда да», «къайда да» деген сөзлер бир-бирине бек ошап чалына.

Къапия йырны-сарынны айрокъда бек арив чалынагъан, сатырларын низамлы кюйде, толкъун-толкъун болуп дегенлей агъагъан этип, асаргъа чеберлик, гёzelлик къоша.

Къумукъ халкъ кёп юз йылланы узагъында бек чебер, терен маъналы йырланы ярата гелген. Бырынгъы йыравларыбызын атлары бизге белгили тюгюл буса да, оланы йырлары бизин заманлагъа ерли етишген ва уллу леззет бере, къувандыра, ойлашдырта, гъакъылгъа, намусгъа - ягъгъа уйрете...

Ярлылыкъыны янгыз бизге буюргъан.

Оымюр шулай гетерми экен, эливаи.

Мунда бизге энни тери - ювургъан,

Мунда бизин ястыгъыбыз - къара таш.

Тенглешидирив

Aш бергени болур ону къара чай,

Буламукъ да берер арпа ярмадан.

Ишлий туруп гече-гюн бир токътамай,

Азып енгил болурсан сен дорбадай.

Тенглешидирив

Айландырма амал да ёкъ тилингни

Сёзню сюймей зулмучуну таягъы

Етти керен бюклесенг де белингни,

Телейгени - шо бир маны баягъы.

Лирика асарлар къысгъа бола, шо саялы олар класда савлай охула.

Шиъруну биринчилей учитель оъзю охуй, тек алданокъ охувчуланы гъазир этип, оланы охутма да ярай. Шиъруну башлап охулгъан кюондеп кёп зат гъасил бола: шиъруну нечик къабул этегени, нечик таъсир этгени, ону англайгъанлыгъы. Учитель шиъруну аян охумагъа гъазирленмесе, хаталар этме бола, охувун да белюп тюзлеме тюше, шо буса лирика асарны, шиъруну

чеберлик ва маъна байлыгъын охувчугъа етишдирме четим эте.

Чебер лирика асарларда генг күйде хас тил къураллар къоллана. Тувра маънада къолланмай гёчюм маънада къолланагъан сёзлеге троплар деп айтыла. Шолай сёзлерден тенглешдиривлер, эпитетлер, яшыртгъын тенглешдиривлер жанландырывлар, метонимиялар, къопдурувлар ва ш.б.

Тенглешдирив - адабият асарларда бир предмет яда гъал артыкъ аян болсун учун оъзге предмет яда гъал булан тенглешдириле.

Тенглешдирив тропланы чинк де простой къайдасы.

Сибирде оъзю герген къыйынлыкъланы айта туруп, Йырчы Къазакъ бурай тенглешдиривлени къоллай:

*«Къазанлайын ичибизни къайнатып,
Къашыкъызыз къара сухар чайнатып,
Къунанлайын къазакълагъа екдирип...»
Дюнъяланы тюрлю азабын чекдирип.*

Чинк артында чырман - чюрмен йибердинг.

2.3. Драма асарланы уйренив

Школадагы охувчу яшлар 7-нчи класдан тутуп драма асарлар булан таныш болалар. Бу чагъында охувчулар пьесаланы гёрсе де, драма чебер адабиятны аслу жанрларындан бириси деген англавлар булан таныш тюгюллөр. Драма асарлар чечме, уйренме тынч болмай. Эгер повестде яда романда язывчу оъзюню игитлерини гъакъында яза буса, драмада сейлейлер, автор буса гёрюнмей. Драмада автор айтагъан затлар барысы де гъаракат этивде, чалышывда суратлана. Пьесаны сагънада гёрсетегендө режиссёрну, художникни, музықантны да кёмеги бола. Бу маълуматлар охувчулагъа гиришив сёзунде бериле.

Яңғыз драма асарны охуп, сонг буса текстни уьстюнде ишлеме охувчулагъа тынч болмай. Шону учун учитель охувчулар булан драма асарланы уьстюнде ишлеме башлагъанча оъзю де гъазир бола, охувчуланы да

гъазирлей.

Бир башлап пьеса адабиятны къайсы журасына гирегени гъакъында айта. Сонг буса пьесаны язгъан авторну гъакъында, асарны язылыныву, яратылыныву гъакъында айта, сонг буса пьесаны охуйгъанда инг де тарыкълы, чинкде маъналы ерлерини гъакъында да айта, масала, «Биз драма асарланы гечежекбиз, оланы устьюнде ишлежекбиз. Олар алда охугъан асарлагъа ошамай. Бу асарлар халкъгъа сагънада герсетилмек учун яралгъан асарлар. Пьесаланы охугъандан эсе, гёргенде, олагъа къарагъанда бек таъсир эте».

Программагъа гёре къумукъ школада Алим-Паша Салаватовну 7-нчи класда «Къаракач» деген пьесасы, 8-нчи класда «Айгъази» деген пьесасы, 9-нчу класда Амир Къурбановну «Асиятны сюювю» деген пьесасы, Атав Атаевни «Таш перде» деген ва башгъа пьесалары класдан тышда гечиле.

Учитель 7-нчи класда «Къаракач» деген пьесаны устьюнде иш юрюте.

Гиришив сёзде Алим-Паша Салаватвону яратывчулугъу гъакъында айта. Авуз яратывчулукъ асарланы эсгере, автор пьесаны халкъ ёмагъына гёре язгъаны гъакъында айта. Белгили эпос йыргъа кюрчюленип пьеса язылгъан, йырны маъна хабары эсгериле. «Айгъази» деген пьесаны язгъан Алим-Паша Салавтаов къумукъ йырдан сюжет алыш пьеса яратыш, къумукъ театргъа ва къумукъ адабиятгъа савгъат эте. Алим-Паша Салаватовну «Айгъазиси» бирде сагънадан таймайгъан Шекспирни «Отелло» деген пьесасына, белгили рус драматург Островскийни «Гроза» деген пьесасына тенг геле», - деп язгъан оъз заманында белгили къумукъ режиссер ва драматург Гъамит Рустамовну гъакъында да айтыла.

Учитель охувчулагъа пьесаны темасыны гъакъында айта. Пьеса халкъны авур яшавуна, къумукъ халкъгъа шавхал бийлер гёrsетеген зулмусуна багъышлангъан. Уланы Айгъазини буса юргинден оъчлюк таймай, атасын ув берип оълтургенлерден оъчюн алмагъа сюе.

Программагъа гёре бу асаргъа 3 сагъат бериле. Охувчулар учительни тапшурувуна гёре оъзбашына охуйлар. Сонг буса класда бир-бир ерлерин

охуйлар ва текстни устьюнде иш гёрелер. Бу дарсда охувчулар учительни ёлбашчылыгъы булан текстни роллагъа гёре охуйлар. Биринчи актны охуйгъанда учитель охувчуланы асарны маъналы ерлерине тергевюн тарта, масала, ярлы яшавланы суратлав, Айгъазини атасы Къанболтаны бийге къаршы чыгъывун суратлав.

Къанболатны арт сёзлерине охувчуланы тергевю тартыла: «Къанитатгъа айтыгъыз, къанымны къайгъысы Айгъазини устьюнде къалсын» оланы маънасын ача.

Экинчи актны охуйгъанда охувчулар бий Тавсолтаннын къатыны Бийке булан таныш болалар. Охувчулар Бийкени эри булан сейлейген ерине агъамият берелер, Гюлкъызыны къачырып гелгенде ону Гюлкъызы булан сейлейген кююне де охувчуланы тергевю тартыла.

Бийке ва къаравашлар бурай лакъыр этелер.

1-нчи къараваш - Бийкебиз бирибизни гъакъындан бир зат эшигъен яда гёрген.

2-нчи къараваш - Хорланагъан да биз, оылтюрюлеген де биз. Бизге не яшав билмеймен!

1-нчи къараваш - Гъай, амалсыз, биз оланы къаравашлары тюгюлбюзмю? Олар бизин асса да бизин не амалыбыз бар?

2-нчи къараваш - Воллагъ, магъа чы этмеслер ол оюнчакъларын.

1-нчи къараваш - сен гъали де яшсан ва янгысан. Сен бу ожакъны гъалын билмейсен...

Учитель охувчулагъа Тавсолтан къаравашланы пешемейгенин, сан этмейгенин автор гёрсете деп англата. Бу ерде Тавсолтанны эсгере: «Сен къал! Къалгъанлар къараса да таман. Сагъа айтаман. Эшигъимисен?»

Къараваш: «Бир аллагъыны, хатири учун, бийим, яш башыма языкъысын».

Тавсолтан: «Языкъысын яш башыма? Сени йимик башланы базар да уьчюсюн бир шайыгъа бере!» Бу ерде Тавсолтан оъзю сойген затны этеген, башгъаланы оюна, пикрусуна, яда яхшы умутларына къарамайгъан адам экени билине.

Бу жагыл къызыны яшавун бузуп, къысматын буса тузлайгъанын ол англама да сюймеген. Къатыны булан сейлейгенде де - оъзюн тийишли күйде саламат тутмай.

Масала, Бийке: Гы эркек, булаймы?

Тавсолтан: Тап шолай!... Сени ким чакъырды?

Бийке: Сени къоччакъылышын.

Тавсолтан: О сени ишинг тюгюл. Сен мени ишиме гиришмесенг яхши тюгюлмю экен?

Бийке: Бажарылмас. Мен бош уйлер сакълама гелмегенмен, яда къурчакъ ойнама да гелмегенмен. - Бу ерде Бийке Тавсолтангъа ихылма сюймей, оъзюн оър тутма ва намусуна, ягына тиеген осал ишлеге гёзюн япмай. Тавсолтан лакъырны артында дагы да къолайсызлыгъын, авамлыгъын охувчулагъа англата.

Тавсолтан: Булар мени къулларым, къаравашларым, къатын, англаймысан?

Бийке: Магъа да ортакъ. Мени атамны уюнде олардан кёп зат ёкъ эди.

Тавсолтан: Буса сен онда мундан да уллуларын гёре болгъансандыр. Ону учун да гъали сагъа булар янгы болма тюшмей, къатын...

Тавсолтангъа ва ону къатыны Бийкеге адамланы секмеге, ягына тиймеге бир затда тюгюл. Олар башгъаланы сан этмейлер.

Тавсолтанны Умалат булангъы лакъырында да ону келпети ачыла.

Умалат: Негереклер этген учун да Къамболатгъа юклетип болмадым.

Тавсолтан: Не? Явчабар Къамболат? Юклетип болмадым?... О не хабардыр?

Сен мени вакилим де болуп, айтгъанынгны этдирип болмай, мени абурумну тюшюргенсен чи! Олай деген не? Сен къурчакъымысан? Себеп не? Яда буса къаравашы гелип: «Бийим, геч яхшыгъа гелгенлер бар дегенде».

Тавсолтан: «Ай, аллагъ бездирсин буланы гирсинлер», - дей. Гелгенлер булан лакъырында кант эте, сайки къыйынлы яшавуна, адамлагъа итлер, яшама къоймайлар - деп кнт эте.

Алим-Паша Салаватов Тавсолтаны келпетин, огъар тишишли хасиятлары булан яратгъян. Ону хыянатлыгъы, намартлыгъы бир гюнағысыз адамны оылтурте.

Автор Къанитатны сёзлери булан оланы зулмусун сураттай: «Огъ, аллагъ, оызюнг гётересен бу зулмуну! Энни мен не этейим, балам Айгъази? Энни бизге не яхши? Екъ, гёзьяшдан зат чыкъмас. Чыгъа буса, булар тёкдюрген гёзьяшлар гъалиге ерли буланы агызыздырып де элтер эди. Ол бир гишилиз улан эди. Ону иши чола тюшгендир. Ёкъ буса, ол бу душманланы жыйынын тозмай, тузакъга тюшмес эди. Къатынлагъа яхши эрекеден артыкъ елдаш боламы? Гъалиден сонг биз бу дюньяда не гюн гёрежекбиз, балам Айгъази? Гъей, тенгириим аллагъ, оылчевю ёкъ, тенги ёкъ бу зулмугъа оызюнг этгин дуванны!...»

Сонг Айгъазини келпетини уьстюонде иш юрюле.

Айгъази булангъы ёлугъувланы охуйлар ва чечелер.

Масала, Айгъазини къурдашы Умавгъа юрегин ачыв «Гъей къурдашым, Умав, гёресен, бизин касбуну кавлусун! Бизин аякълар нечакъы макътанса да кёпмю? Бары да тюзлюкге, анжи-денгизге неге къопаймасын! Бу болат башлы окъланы, бу къаттылыгъындан сирешген жаяланы, къайда сюйсенг шонда багъып учурабыз. Бу савутлар биз урагъанны гесе. Гъона-гюн, муна-биз. Къара чы, тёбен якъ-бары бавлар, къалын агъачлыкълар, къутургъан къойсув, къавгъалы шаршарлар, тынып-тынып тамагъан, сюзюк сувукъ булакъ башлар, гёммек денгиз, дамгъасыз ачыкъ кёк - барысы да, бу арив барлыкъны эркин гезейген бизин къутлайлар. Тюгюлмю! Огъ, мени языкъ атам, гёз алдымга гелип гете».

Айгъази къатты хаситялы улан болгъаны бу ерде ачылагъанын учитель охувчулагъа англата.

Айгъазини келпетин тюпдеги гесек дагъыдан дагы теренлешдире.

«...Умав, геремисен ол арекдеги бийик тавланы? Онда атамны Якъуп, Къурбан, Къагъарлав деген къоччакъ къурдашлары яшынгъан дейлер. Олар Тавсолтаны ва башгъа бай бийлени, шавхалланы зулмуларына къаршы

чыкъгъан эрекелер!

Хайыр чы ёкъ эди олагъа барып къошуулмаса. Олар бизге де геле болгъанлар, тек атабыздан сонг гесилип къалгъан экенлер. Агъ, аявлу анам, сени ойлайман, сени шо рагымусуз бийлер дагъы да къайнажакълар. Ёкъ буса, мен олагъа тезокъ къошуулажакъ эдим. Гъисап тюгюл, мен ол душманлагъа чул бермен. Онг тюшсе, ала-пелекет салмай къойман».

Игитни умутлары бар. Тавдагы атасыны къурдашлары булан байлагъа - бийлеге къаршы ябушмагъа гъазир. Игитни къоччакълыгъы, къаттылыгъы гёрюне Айгъазиге Шавхал ёлукъганда о оyzюн бүдюрөмөй тута, оyzюню сёзюнде менменлигин билдире.

Айгъази: Елавчу ёлда яхшы, Шавхал!

Шавхал: Мен эшитеген ол не тавушлардыр?

Батав: Оyz гелешмишин якълайгъан батыр Айгъазини тавушу...

Айгъази: Бу буйрукъну ери тюгюл, эрликни ери. Шавхал, ёлавчу ел да яхшы.

Шавхал: Мени елумну къыркъагъан, буйругъумну токътатма къарайгъан о ким темтекдир?

Айгъази: Башыгъызын сакълагъыз Шавхал, ёлавчу ёлда яхшы.

Айгъази Шавхалгъа сыр бермей, я олардан тартынмай.

Авторгъа Айгъазини келпетин яратма, гъар бир къумукъ улангъа хас болагъан къоччакълыкъны да, оьктемликни де, эргишиликни де кёмеги тие. Шу хаситялары булангъы Айгъази герти игит болуп токътай. Охувчулагъа ва яш оьрюмлеке уылгю де бола. Айгъазини башына тюшген намусларын кютюп болгъаны, ону абурун артдыра, халкъ игити - Айгъази - бугюнде адамлагъа аявлу. Пъесаны башындан артыне ерли Айгъазини келпетин айрыча алыш къарагъанда уста суратлангъан. Ону гъар айтгъан сёзю, этеген иши келпетин ачма, суратлама кёмек эте, масала, булкъаны алыш къарайыкъ: Айгъази - Атангны атын дурус айтмадынг бугъай? Къырчын Умалатны уланыман десенг? Шу халкъны шагъатлыгъы да булан, сен магъа сёз бермеге герексен: «Яв чабар Къамболатны уланы Айгъази сен саялы мени ва ёлдашларымны,

булкъада къаршы болуп, гетдеди» - деп баргъандокъ атанга айтажакъга.
Сагъа айтаман!

Басир: Яхшы, айтарман.

Айгъази: Эшитдигизми халкъ, эшитдигизми, къызлар? Сизин шагъатлыгыгызыз булан булар чыгъып гете туралар. - шу ерде де Айгъазини къатты, эргиши хасиятлары бу эдепсиз бай уланланы енге, оланы гелгени йимик гетдирме де гетдире.

Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген пьесасында авуз яратывчулукъ материал игитлени сезон ва пьесаны багъасын артдыра. Пьесаны къужурлуда ва байда этеген бир ери бар - къумукъланы тезден юрюлеген булкъасы. Жагъиллер ёлугъагъан, гёрюшеген, тогъушуп, масхара-ихтилат этеген ер. Автор пьесада булкъаны халкъ йырлары, оюнлары булан герсетген. Пьесада къызлар айтагъан такъмакълар, йырлар - халкъ авуз яратывчулукъ байлыгъына гире. Къумукъ юртларда юрюлеген булкъалар халкъны бирев-биревге елугъуп генгюн ачагъан, ер болгъан. Жагъиллер бу булкъаларда оyzлер сюеген къызлагъа юрек сырларын билдирме, ачма, олар булан масхаралар, тогъушувлар этме болалар. Уланлар - къызлар эришип сарынлар айтып бири-бириinden оза болгъанлар. Бу булкъалар адамларда ювукълукъ, къурдашлыкъ ва иссилик, сонг да шатлыкъ тувдур болгъан, оланы яшавунда къужурлу ёлугъувлар, эсделиклер къоя болгъан. Адамланы таза ойлары, пикрулары, яхшы умутлары къыйынлы яшавун аз самада шат этмеге кёmek этие болгъан. Пьесаны автору Алим-Паша Салаватовға шону гёрсетме бажарылгъан.

Авуз яратывчулукъну гъакъында сейлейгенде учитель охувчулагъа пьесада ёлугъагъан айтывлагъа да охувчуланы тергевюн тарта, масала, Айгъазини анасы Къанитат. «Бола буса эркек болсун, болмай буса боралай сёнсон мени балам», - дей. Бу сёзлердеги терен маъна охувчулар булан чечиле. Осал, кукая улан болгъунча, атасыны къанын ерде ятма къоймайгъан, оyzю йимик эркеклөгө эркек болуп болагъан, тийишли ерде тиишли намусун күтеген улан болгъанны сюе. Яда буса бирде болмай къалсын, осал

болгъунча, осал улан атагъа да, анагъа да, къардаш-къурдашларына да, юртуна, элине де биябурлукъ, хорлукъ гелтирегенин айта.

Дарсда Айгъазини анасы Къанитатны келпети гъакъында да айтыла. Къумукъ къатын биргине-бир уланын эри оылгенде оызю оысдюре. Уланын яхши тарбиялай, ону намуслу, ягълы болма уйрете. Атасыз къалгъан Айгъазини анасы герти адам этип тарбиялама бажара. Уланын тарыкълы ерде тюз гъакъылгъа сала, герекли насигъатлар бере. Уланыны башына тюшген намусланы нечик чечме тарыгъын англата:

Айгъази: Не яман чырмавлу тюшдю бу ишлер... «Артын ойлагъан игит болмас» дегенлер. Къоркъачлыкъ - ол гъамангъа бет къаралыкъ, оылюм ондан кёп яхши.

Къанитат - Неге кюстюнесен, балам?

Айгъази: Кукай Шавхал гелинингни элтодирген,

Бизге хорлукъ жыйыны бар, тою бар,

Тавсолтан бий бу тойгъа деп юрюген,

Уьстюм таптап гетмеге деп ою бар.

Гелип тюшген бу аявлу къонакълар,

Къоюп гетсем, булар да айып этежек.

Бу чалдырыш болуп тюшген ишилеге

Кюстюнмей де айт чы, абам, не этежек?

Къанитат: Кукай душман сонг да сагъа ёлугъар

Арив десенг, ондан да арив табулар.

Аталарадан къалгъан сагъа къонакълар,

Оланы бир башлап ёлгъа салсана,

Къангалы къапуланы чорт гесип,

Бай-бийлени, саламына урунуп,

Онглу ерден асав атлар алсана.

Анасы Айгъази атасыны къурдашларын сыйламакъыны, олагъа абур этмекни тилей. Неге тюгюл атабабалардан къалгъан адат къонакъын абур,

сый этиле гелген. Анасы Айгъазиге о адатны бузма къоймай, уланына маслагъат эте: «Кукай душман сонг да сагъа ёлугъар, арив десенг, ондан да арив табулар», - деп абурлу къонакъланы башлап ёлгъа салма герекни англата.

Анасына абур этеген, сый этеген Айгъази огъар тынглагъан сонг ойлашып, оъз гъакъылы булан, ою, пикрусу булан бурай токъташа: «Бай бийни дазусуз зулмуларына баш гетерип, тав-ташгъа барып сыйынгъан къоччакъ уланлар, булагъа кёмек - ярлы халкъыгъа кёмек... Бу гече мен буланы, бийлени уясына сув къуюп бажарсам! Йыланны авзундан бакъаны яда, башгъа тюгюл, бёрюню авзундан къозуну къутгъаргъан йимик, булардан бары халкъны да къутгъаргъан болажакъман Айгъази анасына бурай айта:

Азиз анам, разилик бер баланга,

Уъч де ишни бажарайым бу гече.

Дарсда драма асарланы адабиятдагъы ери, оланы пайдасы, тарбиялав гючю токъташдырыла.

Адабият

1. Абдуллатипов А.-К.Ю., Шабаева Л.А. Камал Абуковну прозасы // Тангчолпан, №2, 2018, с.25-30
2. Акавов З.Н. Къумукъну янги тарихини янги танглары, маргъаба сизге, маргъаба // Тангчолпан, №2-3, 2017, с.11-31
3. Богданова О.Ю. Особенности изучения эпических произведений. // Методика преподавания литературы в средних специальных учебных заведениях / Под.ред. А.Д.Жижиной. - М., 1987
4. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. - М., 1962
5. Гусейнов М.А. Къысмат булан исбатлангъан адабият // Тангчолпан, №2-3, 2017, с.141-146
6. Ионин Г.Н. Хватов А.И. Русская литература XX века: учеб.пособие для XIкл.- Спб., 1994
7. Мараницман В. Г. Анализ художественного произведения и читательское восприятие школьников. - Л., 1974.
8. Солтанмурадов А.М. Адабият дарсларда прза асарны чеберлик аламатларын уйренюв. // Тангчолпан, №2, 2018, с.34-38
9. Шабаева Л.А. Вклад Амира Курбанова в развитие дагестанской драматургии // Мир науки, культуры, образования. №1, 2016, с.285-286

Белюк 3. Адабият дарсларда тил оъсдюррюв

Оърдеги класларда адабиятны уйренивде лекция дарслар юрюле. Лекция — дарсланы оътгерегенде учитель охувчуланы дарсларда ортакъчылыкъ этсин учун иштагъландыра. Лекция дарслар гъар охувчуны къуршай герек. Учитель дарслагъа тийишли күйде гъазирлене: дарсны не мурат булан оътгерме гереги, бу дарсда охувчулагъа берме тюшеген билимлер, дарсда этилме герек ишлер гёз олгъа тутула.

Лекция дарсларда охувчулар этеген ишлени къайдалары: доклад, реферат, чебер охув, дарсда лекциягъа гёре оъзбашына иш юрютов. Бу ишлер дарсда гечилеген материалгъа гёре къоллана. Лекциялар охувчуланы дарсда ойлашма, натижка чыгъарма борчлу эте. 11-нчи класда М-С. Ягъияевни биографиясын гечегенде лекция - дарсны темасы шулай бола. «М-С. Ягъияевни яратывчулукъ ёлу». Учитель оъзюню лекциясында язывчуны яшаву ва яратывчулугъу булан охувчуланы таныш эте туруп булай айта:

«Дагъыстан адабиятны оъсювюнде бизин къумукъ язывчуланы этеген къошуму аз ер алмай. Олар яратгъан асарланы янгыз къумукъ халкъ охуп къоймай, башгъа тиллеге гёчюрюлюп оъзге миллетлер де охуйлар. Бугюн шо язывчуланы бириси гъакъында сёйлежекбиз.

Бугюн къумукъ адабиятны инг гёrmекли вакили, чомарт гъаракаты ва яратывчулугъу булангъы Магъаммат-Солтан Ягъияевни гъакъындагъы лекциябызны натижалар булан башласакъ яхшы болур.

Гёrmекли дагъыстан язывчу Магъаммат-Солтан Ягъияев адабиятны тюрлю-тюрлю тармакъларында чалышгъан, ону кёп китаплары чыкъгъан.

Ол оъзюню яратывчулугъун шиърулардан ва яшлар учун язылгъан къужурлу хабарлардан башлагъан. Яшлар учун язылгъан хабарлары саялы, огъар С. Стальскийни атындагы республика премиясыны лауреаты деген ат берилген. М-С. Ягъияев оъзю де совет школада тарбиялангъан, оъсген, оър

патриот ругъда, тюзсюзлюк булан рази болмайгъан хасиятда дарс алгъан. Уллу Ватан давну йылларында фронтда ортакъчылыкъ этген.

М-С. Ягъиявни он бир пьесасы къумукъ театрны сагынасында ва оъзге театрланы сагыналарында устьюнлю күйде ойналгъан. Ону пьесаларындан «Йырчы Къазакъ» дегени къаравчуланы айрокъда сюювюн къазангъан. Бу пьесасында драматург М-С. Ягъияев бизин поэзияны классиги ва халкъ къагъруманы Йырчы Къазакъны жанлы келпетин яратма болгъан. Шо пьеса саялы машгъур шаир Йырчы Къазакъны ата юрту-Атлан-авул Ягъияевни шаирни атындағы премия булан савгъатлагъан.

М-С. Ягъияевни язывчулукъ пагъмусу прозаны тармагъында толу күйде ачылды деп айтма ярай:

М-С. Ягъияев оъзюню уллу жанрлардагъы идея ва чебер яратывчулукъда генг ва терен маъналы чыкъгъан асарларында («Хынжаллар суверулгъан», «Бизге оълме чола ёкъ», «Оълюмден уст болгъянлар»), «Уъч гюнеш» ва олай оъзгелери) савлай девюрню юзюн ачагъан уллу темаланы гетере.

Бютюн загъматчы халкъланы анадаш Ватанын якълап ябушувларын адабиятда суратлав - шолай темаланы инг гёrmеклиси.

Язывчуну уъч китапдан берилген оърде эсгерилген трилогиясы шолай ябушувланы сураттайгъан асарлардан болду. Романны генг маъналылыгъына, ондагы агъвалатланы кёплюгюне, чечилген масъалаланы халкъны къысматында уллу ер тутагъанлыгъына къарап, бу романгъа роман-эпопея деп айтма ярай.

Гъар милли адабиятда роман-трилогияны арагъа чыкъмакълыгъы ону гёrmекли устьюнлюгю болуп токътай. Бизин къумукъ адабиятда шо устьюнлюкке етген М.-С. Ягъияев.

М.-С. Ягъияев яшлар учун да кёп асарлар яратгъан. М.-С. Ягъияев Къакъашурада 1922 йылны декабринде сабанчы агълюде тувгъан.

М.-С. Ягъияев ата-анасындан тез айрыла. Яшлайын загъматгъа, етимликге уйренген М-Солтан школа - интернатда бек къаст этип охуй,

сурат этме, хомуз сокъма уйрене. Яшдагы адабиятгъа бакъгъан сюов, яратывчулукъ гъасиретлик бу йыллардан гёрюнме баштай, сонг ол рус тилден дарс береген учителлени кёмеги булан рус адабият классиклери - Пушкинни, Гогольну, Некрасовну асарларын бек муштарлы охуй. М.-С. Ягъияев Хасавюртдагы педучилищеге охума тюше. Бу йылларда къумукъ адабиятны гёрмекли язывчулары А.-П. Салаватовну, Аткъайны, Къазиев Алини, А.-В. Сулеймановну, Гъажиев Анварны асарлары булан таныш бола, оланы гёнгюндөн уйрене ве олагъа ошатып оъзю де къумукъча ва русча назмулар язмагъа баштай, драмкружок къуруп пьесалар сала, А.С. Грибоедовну «Гъакъылдан къайгъы» ва А.-П. Салаватовну «Къаракач» деген пьесаларын уйренген сонг, яш язывчуны пьесалар язмагъа къурчу геле.

Шо йылларда уллу язывчулардан алгъан иштагъ булан оъзюню башлапгъы «Адатдан къайгъы» деген уллу драма асарын яза. Бу йыллар немец-фашистлер булан уллу давлар юрюлюп турға. 19 йыллыкъ М.-С. Ягъияев педучилищеде охувун ерли радиокомитетни редакциясында корреспондент болуп ишлевү булан бирге узата.

1942 йылда М.-С. Ягъияев асгерге гете, 1945 йылда давдан къайта, Къарабудахкент районда кульптросвет отделыны къуллугъун къаныгъып кюте, уъч йыл халкъы булан бирче чалыша, яшавну уйренме, ондан сынавлар алма имканлыкълар таба.

Ондан сонг М.-С. Ягъияев КПСС-ни Дагыстан Обкомунда алты йыл жаваплы къуллукъларында ишлей. Ону мундагъы иши адабият ва инче саният булан туврадан-тұвра байлавлу бола. Бу йылларда Ягъияевни бир-нече книги чыгъа. 1957 йылда беш тилде чыгъағын «Дослукъ» альманахны баш редактору болуп белгилене. Шунда эки йыл ишлеген сонг, оъзюню адабият яратывчулугъун оъсдюрювге мекенли ёллар излей. М.-Солтан Москвадагы эки йиллыкъ оър адабият курсларда охуй. Москвада турмакълыкъ, охумакълыкъ, белгили язывчулар буланғы тыгъыс аралыкъ Магъаммат-Солтанға адабиятда оъз ёлун сайлама кёмек эте. Бу

йыллардан тутуп ол белгили къумукъ язывчулар - Анвар, Аткъай, А. Къурбанов булан яратывчулукъ, сынавлашыв аралыкъ юрюте.

М.-С. Ягъияевни биринчи уллу повести «Гюлайбат» айры китап болуп 1953 йылда чыгъа. Повестни охувчулар бек ушатып къабул этелер. Китапда гётерилген аслу масъала - уйагълю аралыкъ, къатынгишини эркинли къысматы, о ёлда яшав къурма сюйгенде арагъа чыгъагъан эсгиликлер. Повестни бирдагы маъналы ери - онда давдан сонгъу янгы девюрде яшавда актив чалышма тюшеген бизин заманны игитлери суратлана эди. Яратывчулугъуну шулай актуальный маъналылыгъын М.-С. Ягъияев артда чыкъгъан «Умалатны уйленивю», «Чечилмеген сырлар» деген китапларында дагъыдан-дагъы къужурлу этме къаст этди. М.-С. Ягъияев уйагълю аралыкъны суратлайгъан повестлерден, бютюн Союзда белгили болгъан, бизин Ватанда ва ондан тышда да кёп тиллеге гёчюрүлген, яшлар учунгъу къужурлу хабарлагъа «гёчюп» къалгъанлыкъы «тамаша» болагъанлар да ёлугъа.

Язывчу о гъакъда булай яза: «Яшав-туруш, уйагълю - адат темалардан таба яшлар учунгъу хабарлар язма мени не борчлу этди? Мен шону себебин шулай англатма боламан: озюмню яшларым болду. Айрокъда, уланым Арсенни яшав-туруш гъалларына къарап, ону уьстевюне мени яшлыгъымдан къалгъан эсделиклер де кьошуулуп, яшланы тынчаймас, излевню амалларын гёрюп, шону язайым деп башладым».

Яшлар учун «Гюмюш карандаш», «Бир орамны игитлери», «Тавдан гелген къонакълар», «Хошгелдинг, атам!» деген китаплары рус тилде Москвада чыгъа. Шо китаплары саялы Сулейман Стальскийни атындагъы Дагъыстан республика премияны лауреаты деген ат бериле.

Сонг М. -С. Ягъияевни «Тынчтурмас», «Салават», «Топуракъ сёйлей» - деген яшлар учун язылгъан китаплары да чыкъгъан.

М.-С. Ягъияевни яшлар учунгъу хабарларына 1978 йылда ФРГ-де оytгерилген дюнья халкъларыны яшлар учунгъу адабиятларына багъышлангъан 16-нчы конгресинде уллу маъна берилген. Шонда язывчу ва критик

И.Токмакова ингилис тилде этген докладда бугюнгю яш наслуну тарбиялавда яхши роль ойнайгъан китаплар язған рус язывчу А. Алексинни, латыш В.Лагздынны ва къумукъ язывчу М.-С. Ягыяевни эсгере. (Журнал «Детская литература» февраль, 1978, 39 бет).

Сонгъу йылларда М.-С. Ягыяев тарихи революция темаланы уystюнде ишлевион узата ва «Уъч гюнеш» деген романы чыгъа.

М.-С. Ягыяев язған пьесаланы арасында түрлю-түрлюлери бар: тамур тартышывлу тарихи драмалар, яшав кемчиликлени иришхатгъа, кюлкюге тутагъан комедиялар, психологический гъалларда къурулгъан пьесалар, масала, «Йырчы Къазакъ», «Арслан тувгъан уланлар», «Бир къысыр герек эди», «Къысыр табулду», «Ялгъан той» ва шолай башгъалары.

Ол бютюн гючюн-къуватын, пагымусун салып янгыз Ватанны, ону халкъларыны къысматы булан байлавлу ойр хыялларда чалышгъан, олагъа гъакъ юрекден къуллукъ эте туруп, яратывчулугъунда чомартдан ва молдан ойсөвню елuna чыкъгъан язывчу.

Лекцияны охугъан сонг темагъа гёре соравлар бериле:

1. М.-С. Ягыяевни яратывчулугъуну аслу жанрлары къайсылардыр?
2. М.-С. Ягыяевни къумукъ халкъны къоччакъ уланларына багъышлангъан асарларын эсгеригиз.
3. Авторну яратывчулугъунда къайсы асарлары уллу роль ойнай?
4. М.-С. Ягыяевни яратгъан келпетлеринден лап да сыйлысын эсгерип, ону хасиятлагъыз.
5. Магъаммат-Солтан Ягыяевни яратывчулугъуну, о яратгъан асарланы не йимик башгъалыгъы бар, язывчуну оyzтёречелиги бармы?

Проза асарланы уystюнде ишлейгенде яда олаы чечегенде лекция дарсланы бир-нече къайдада оytгерме бола.

Проза асаргъа гере гиришив дарс юрютюле. Гиришив иш дарсны темасына ва мурадына гёре оytгериле. Учитель охувчулагъа гечилеген асарны гъакъында маълуматлар бере, охувчулагъа асарны ва ону язған авторну гъакъында хабарлай. Бу хабары булан охувчуланы иштагъландыра, асаргъа

тергевюн тарта - бу учительни алдында салынағын биринчи масъала бола, неге тюгюл көбюсю гезиклер охувчулар программагъя гёре гечилеген асарланы охума муштарлы болмайлар. Учитель оызюню сёзю булан охувчуны о асарны охумагъя муштарлы эте.

Учитель охувчулагъа гиришив сёзю булан бирдагы якъдан кёмек эте. Охувчулар, асарны охуйгъанда негер агъамият берме тюшегенни, автор асарда не йимик проблемаланы гетерегенни англамаи къалалар, шоланы англамагъя учительни сёзю кёмек эге.

Школаны курсунда гечилеген обзор темалар программаны кыйын бёлюгүндөн гысалапана. Обзор темалагъа берилген дарслар-лекциялар бола. Охувчулагъа аз заманны ичинде кёп материалланы гечмеге тынч болмай, учитель дарслагъа, лекциялагъа гъазирленегендө охувчуланы да гъазирлей, олагъа тапшурувлар бере. Гъазирленив чебер охувдан башлана.

Охувчуланы алдында текстлери бола. Охувчулагъа тапшурувлар бериле, лекцияны темасына гёре доклад гъазирлемеге, охувчу яш этеген докладда муаллимни лекциясы да байлавлу бола.

Алдонокъ берилген ташурувлар: игитни яшавуна гёре соравлар салына, теманы, асарны тийишли ерине охувчуланы тергевю тартыла (игит тюз этгенми? Сиз о гъакъда не ойлашасыз? ва ш.б.)

Обзор темаланы гечегенде оланы тарих булан, тил, музыка, инче саният булан байлавлугъун да гёз алгъа тутма герек.

Дарсланы къурулушу, охувчуланы бажарывлугъуна гёре тизиле. Эгерде класдагъы охувчулар осал буса, бу класларда оытгерилген обзор лекциялар охувчулагъа кёп билим бермес. Школаны программасына гёре оырдеги класларда обзор темалагъа сагъатлар бериле. Масала, «14-18 асардагы Дагыстан адабият» деген обзор лекция 10-нчүү класда оытгериле. Бу темагъа 2 сагъат бериле. Учительни ихтияры бар эки де сагъатны оызю лекция охуп оытгерме де, яда охувчуланы гъазир этип олагъа сёз берме де. Учитель оызюню лекциясында агъамият бере: Дагыстан халкъларыны адабиятларыны оысюв девюрлерине, къумукъ адабиятны оысюв

девюрлерине, Дагъыстанда язывну тувулунувуну проблемаларына къумукъ адабиятны яратылывунда умуми тюрк адабиятны ону мердешлерини, тилини таъсирлигине. Бу лекцияда къумукъ адабиятны яратылыв тамурлары - биринчи эсделиклери: Умму Камалны яшаву ва яратывчулугъу гъакъында айта (XV), Багъдат Али Таргъулуну (XVII асру), Мискин Гъалиматны (XI асру) ва дагъы да овзге язывчуланы, шаирлени гъакъында айта.

3.1. Къумукъ адабият дарсларда авуз тил оъсдюрюв

Программада гъар класда авуз ва языв тил оъсдюрювге 8-10 сагъат бериле. Бу дарсларда охувчуланы авуз ва языв тилин оъсдюрмек учуй тапшурувлар кютюле. Шу дарслардан бириси чебер ва таъсирли охувгъа багъышлана. Неге тюгюл асарны чебер охуйгъанда ону чеберлиги, идея маънасы айрыча билине, охувчуланы тынглама муштарлы эте, охулагъа текстни бары да янларын тюз англама кёмек эте.

Охувчулар чебер охувну мердешлерин яхши уйренемек булан охулагъан текстни англап охума да уйренелер.

Текстни уьстюнде шолай чалышып ишлев адабият якъдан тюз, чеберлик якъдан тизив сезлени, тилдеги оборотланы-яшланы эсинде сакълама кемек эте, оланы тилини байлыгъын ва чеберлигин артдыра.

Текстни яхши уйренив, яшланы тилин таза этив ва асарны тийишли күйде чечив учун, чебер охув макъталгъан метод. Бир-бир школаларда оър класланы охувчулары охуп болмай, гъар заманда бир тавуш булан охуй, тутула турup, сезню янгылыш охуйгъан яшлар къаршы бола. Шолай осал охув охулагъан текстни идеясын ва маънасын англама четим эте. Охувчуланы чебер охувгъа биринчи класдан тутуп уйретме тюше. 5-нчи класда фонетиканы уйретив яшланы тюз сейлевюне ва чебер охувуна таъсир эте. Айры-айры авазланы бир-бириндөн башгъа айтылагъанын ва оланы белюоклерин уйрене турup, яшлар тюз охуйгъан мердешлөгө уйренелер.

Янгызы фонетиканы уйренеген дарсларда тюгюл, грамматиканы уйренегенде де муаллим тюз охувуна тергев берме герек.

Тюз ва таза сейлевню (тюз тыныш алыв, тюз айтыв, тийишли ерде ургъу, пауза этив) учитель адабиятны биринчи дарсларындан тутуп юрюте. Охувуну биринчи йылындан тутуп яшлар класда тюз сейлеме ва ачыкъ күйде къычырып охума уйренелер.

Къумукъ тилде сез тагъымны, жумланы, тоқътав белгилени къоллап бажармакъ тюз охумакъ ва ишлемек бола.

Авуз тил оъздюровде янгыз биревню сейлевю къоллана. Хабарлавгъа, чебер охувгъа охувчулар иштагълы болса, шо охувчулар янгыз биревню сейлевюн де яхши бажара. Эгер охувчу, охуйгъан текстни сююп охуса, ону англама къаст этсе, шо янгыз биревню сейлевюн де бажарап. Дарсда янгыз сейлев яхши оътгерилмек учун охувчуланы ва учителлени арасында оътгерилген сейлев жанлы күйде оътме герек. Янгыз биревню сейлевю (моnолог) охувчуланы тилин оъсдюрме де, оланы оюн оъсдюрме де, оъз пикрусун айтып бажарма да уйрете. Дарсда охувчулагъа янгыз биревню сейлевюнде муаллим кемек эте, адабият яда тарихи билимлерин къоллап, охувчуну сейлевюнде къошма тарыкъ сезлени, англавланы къоша. Класда охувчу оъзю охугъан чебер китапдан ушатгъан игитни гъакъында сейлей яда бир агъвалатны гъакъында айта, баш игитни гъакъында сейлей.

Янгыз биревню сейлевюне (моnолог) охувчуланы уйретме оъз сезлери булан хабарлав, къысгъартып хабарлав, генгюнден хабарлав кемек эте. Янгыз биревню сейлевю теманы маънасына гёре бола, масала, 8-нчи класда Нугъай Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асарындан охувчу Гъабибатны уй болгъандан сонгъу яшавуну гъакъындан булагай сейлей.

....Гъабибат яхши ожакъда оъсген яшагъан къыз бусада артдагъы яшаву тузелмей. Эри Арслан ону тоқъалай, сюймей, ондан Гъабибат бир яхшылыкъда гермей. Эсирген Арслан Гъабибатны сен шу юрюшюнгню къойсанг ярамаймы? Бираз адам болуп юрюсенг, акъча да, бар зат да

табулажакъ эди», - деген сезлерине гёзлерин де аралтып бурай дей: «Гыы, сен магъа гъакъыл уйретемисен? Мени адам этме сюесен. Мен чи сагъа адамлыкъ уйретер эдим, уйде къонакъ бар» - деп, беттебен тюшюп созулуп ята.

Автор оъзюню асарына салгъан аты булан асарны маънасын ача», - деп охувчу оъзюню сейлевюн битдире. Шу асарда янгыз биревню сейлевю Абидатны яшаву гъакъында да юрюютюле. Асарда Гъабибатны келпетине къаршы токътагъан Абидатны келпети де яралгъан. Бу гъакъыллы, асыл къылышкъылды къызыны гъакъында бурай монолог сейлене.

...Абидат ярлы ожакъда тувса да гъакъыллы къылышкъылды къыз болуп оъсе. Ону мадрасада алгъан билими огъар яхши кемек эте. Абидатны ва Гъабибатны арасында юрюютолеген лакъырдан герюне. Бир жумагион баргъанды Гъабибат: «Абидат, не заман болгъунча охуп яш оъмюрюнгню зая этежексен? Яшлыкъ деген зат адамгъа гъаман да болмас». Гъали сен етишип гелесен, дюньяны бир татывун англамай бугюн болгъунча юрюгенсен, той деп сени барывунг ёкъ, башгъа ерлеге сен чыкъмайсан, бурай охумакъ булан не бусурман деп эсинге геле», - деген соравгъа Абидат бурай жавап бере: «ай, къызардашым Гъабибат, мен сагъа не деп англатайым, сен охувну бираз сама татывун билмейсен, билген бусанг чы, сиз этеген йыбавлар мени гёзюме кеп эркин болуп герюне. Ол йыбавлар дайм болуп турмажакъ. Даим яшлыкъ да болуп, оъмюр йыбав булан гете буса чы бир иш эди. Яшлыкъ да тайып, болмаса ярамайгъан уйленимек деген зат бар алдыбызда. О замандагъы яшавну елу, еругъу булан тарбияланайым, гъалиден уйренип къоймагъа герек». Бу Абидатны сейлевюнден о гъакъыллы къыз экенин англайбыз деп охувчу янгыз сейлевюн битдире яда узата.

Янгыз биревню сейлевюнде текстний къысгъартып хабарлавда къоллана. Масала, 8-нчи классда Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген пьесасы гечиле. Шо пьесаны гъакъында бурай къысгъача хабарлав тизиле: «Айгъази ярлы сабанчы Къанболатны уланы болгъан. Айгъазини атасы Къанболатны бай Тавсолтан ув берип оълтурген. Анасы Къанитат уланы

Айгъазини оьсдюре, яхши тарбиялай. Уллу болгъанда Айгъази Гюлкъызгъа гъашыкъ бола. Гюлкъызын буса гъавгъа чыкъыган ерде герген Шавхал ушатып къоя, сонг буса Гюлкъызын къачырып де гете. Айгъазини башына уъч намус тюше. Атасыны ювукълары, сыйлы къонакълар геле, душманы Бавтогъайдан оьте, сюйген къызы Гюлкъызын да Шавхалгъа элте. Айгъазини уъстюне уъч намус тюше. Атасыны ювукълары, сыйлы къонакълар геле, душманы Бавтогъайдан оьте, сюйген къызын Гюлкъызын да Шавхалгъа элте. Айгъазини уъстюне уъч намус тюше. Айгъази уъч де намусну күоте».

Къысгъача хабарлав охувчуланы охув якъдан мердешлерин, охугъан текстин англап ва ону айтып бажарагъанлыгъын, дагъыдан да оьсдюромек учун юрютюле. Текстге gere толу хабарлав юрютмеге охувчулагъа къыйын бола. Бу толу хабарлавда текстни инг де аслу ерини маънасын айрып билмек бола. Сонг соравлар ва жаваплар булан план гъазирлев.

Авуз тил оьсдюровде оьрдеги класларда доклад этмек, сёз айтмакъ, соравлар - жаваплар юрютомек аслу ери тута. Шону учун охувчуланы асарны англап, ону чечип, маънасын чечип бажарагъан билими болма герек. Берилеген, тапшуруулагъан темагъа gere охувчулар материал жыйып, план къуруп бажарма гереклер.

Охувчулар оъзлени доклады булан яда сёзю булан тынгловчууну къуршама гереклер. Тынгловчууну къуршамакъ учун сейлевчю оъзюню докладын яхши гъазирлеме герек. Темагъа gere докладны материалы къужурлу болмагъа герек, яшланы иштагъын гелтирме де герек.

Авуздан сейлев яда хабарлав шу къайдада тизиле? Гиришив сез, аслу ойну, пикруну гъакъында сез, шу сейленеген сёзню натижалары. Эгерде охувчу оъзюню докладын шу плангъа гёре гъазирлесе, ону сейлевю маъналы болар. Охувчуланы шу кюйде сейлеме яда доклад этме уйретсе, гележек яшавуна да пайда бережек. Неге тюгюл оъзюню сейлевюн неден башлайгъанны билмейген ва не атима сюегенин билмейген сейлевчюлер бола. Оланы сейлевю тынгловчууланы хошуна гелмей, охувчулар тынгламагъа сюймейлер.

Адабият дарсларда обзор темаланы гечегенде шу докладлар, сейлевлер къоллана. Учитель лекция охуйгъанда, гъазирленген охувчу учительни сейлевюне, докладына къошумлукъ эте. Дарсны темасына гере бир-нече яш гъазирленсе де ярай. Охувчулар тийишли ерде сез къошалар, масала, Агъматхан Абу-Бакарны «Чегери» деген асарын 9-нчу класда уйрениле. Асардагы келпетлени уьстюнде ишлейгенде класда Самурну ва Чегерини келпетлерине багышлангъан белюклерин охуй, оланы уьстюнде иш юрюте, къалгъан келпетлени гъакъында буса охувчулар хабарлайлар. Дарсда этилген докладны арагъя салып ойлаша, гъар ким оъз багъасын бере, дарс къужурлу ва жанлы оьте. Шу иш тил оъсдюровню бир къайдасы бола.

Лекция-дарсларда, диспут-дарсларда тил оъсдюровню бир къайдасы (методу) бола. Бу дарслар аслу гъалда муаллимни сезонден, докладындан, охувчуланы сейлевлеринден ва оъзбашына юрютолеген ишлерден тизиле, къурула.

Охуйгъанда лекцияны жанлы, къурч ва таъсирили охума тюше.

9-нчу класда лекция башлангъынча охувчулагъя гъазир план бериле, 10-нчу класда план лекция охуйгъанда бериле, 11-нчи класда лекциядан. сонг план къоллана.

Дарс башлангъынча планны доскада язып гъазир эте. Лекцияны заманында бир белюкден башгъасына чыгъагъанда доскадагы план гез алда турса, охувчулагъя тынч бола.

Лекцияны заманында язылагъан план учитель айтагъан, сейлейген сезоне охувчуланы тергевюн тарта, неге тюгюл муаллим гъар белюк башланагъанда яда битгенде доскада языв эте.

11 -нчи класда лекциядан сонг язылагъан план шулай тизиле - охувчулар оъзлер тынглагъан сонг лекцияны эсге алып, лап да аслу ерлерине гере план къуралар.

9-нчу класны ва савлай 10-нчу класны охувчулары охув йылны биринчи яртысында лекциядан чинк де аслу ерлерин язып алалар, экинчи яртысында савлай лекцияны язалар, 11-нчи класны охувчулары да савлай

лекцияны язалар. Шону учун дарсда лекция охувчулар англап болар йимик гъар сезю англашылагъан күйде де охула. Бу класны охувчулары оызбашына ишлеп бажарма да гереклер. Лекция дарсны артында охулгъан лекциягъа гёре охувчулагъа соравлар бериле, охувчулар язгъан лекциясындан жаваплар табалар ва гъасиллер чыгъаралар.

Лекциялар – обзор темалагъа, язывчуланы яшавуна ва яратывчулугъуна багышланы.

3.2. Языв тил оьсдюриов

Языв тилни къоллайгъанда адамгъа оызюню сёзюн арив этме, бай этме заман бола, неге тюгюл олтуруп, ойлашып яза. Авуз тилни къоллайгъанда кёбюсю простой жумлалар къоллана, къошма жумлалар, причастный ва деепричастный оборотлар къолланса, ойларын ва пикруларын арив этип айтма бола.

Языв тил адамгъа кёп къуллукъ эте. Школада программагъа гёре языв тилни оьедюриовге уллу тергев бере. Охувчуланы языв тилин оьсдюреңен тюрлю-тюрлю ишлер күтюле. Языв тилни кёмеклиги булан охувчулар эшитгенин, гёргенин яза. Авуз тилни оьедюриовде алгъан билимлери охувчулагъа языв тилни уьстюнде ишлейгенде кёmek эте. Языв тилни оьедюриовде де авуз тилни оьедюриовде йимик ишлеме, къыйын текме тюше.

Тил оьсдюриов дарсларда языв ишлени журалары

1. Эсинде сакълап языв

Программагъа гёре эсинде сакълап язмагъа шу тюпдеги асарлардан гесеклер алына: «Денгиз ат», «Чатакъ йыр», «Эр уланлар намус салмай юрекге», «Салам болсун», «Жан къардашлар». Эгерде эсинде сакълап язагъан текст программадан алынмагъан буса, шо текст доскада языла, сонг охувчуланы тетрадларына языла, бары да сёзлени уьстюнде иш юрюютюле. Эсинде сакълап языв охувчулагъа охугъан асарны теренден билме кёmek эте, сёзлени грамматика якъдан тюз язывун сакълама кёmek эте.

Бу ишни юрютгюнче бир алдын гъазирленив ишлер этиле: асарны чечме, ону къурулушуну уьстюнде, чебер аламатларыны уьстюнде ва асарны тилини уьстюнде ишлеме тюше. Сонг буса таныш тюгюл сёzlени уьстюнде ишлеме ва къыйын сёzlени маъналарын англатма тюше.

Эсде сакълап язма биз ойрде эсгерген йимик шиърулар ва проза асардан гесеклер алына. Булай ишлер йылда бир-эки керен кютюле. Тек учитель охувчуну айрыча къыйматлама сюе буса шулай тапшуурв бере.

Цитаталаны эсинде сакълап яздыра, бу ишни сочинение язма гъазирленегенде да этдире. Масала, Расул Гъамзатовну «Мени Дагъыстаным» деген асарына гёре Н.Абалкин айтгъан сёzlени, цитаталаны яздыра: «Китапда Дагъыстан суратлана». «Тарих ва гъалиги яшав бар». «Поэзия ва яшав бар». «Халкъ авуз яратывчулугъу, адатлар ва къылышканы гъакъында айтыла». «Шаирни яшаву, яшлыгъы гъакъында айтыла». «Китапда савлай дюнья бар». «Легендалар ва айтывлар бар».

Камал Абуковну Кадрияны гъакъында айтгъан сезлери: «Къутгъарылгъан юлдузлар», - деп язгъан оъзюню ахырынчы китабын Кадрия...

О шаир къыз талайсыз адамланы, юрексиз, гъайсызлыгъы гъакъында яшавдагы къолайсыз адамланы гъакъында яза эди...

Хапарсыздан хомузну къылы уъзюлдю, тек бизин юреклеребизге чи кар этип гетди... деген цитаталар Кадрияны яратывчулугъун уйренегенде къоллана.

2. План къурув

Бу ишни мурады - охувчуну сезлюк ва англав якъдан оъсдюрмек. Тил оъсдюрюнүү авуз ва языв ягъына текстге gere къурулагъан план да яхши кемек эте. Охугъан текстсеге gere план къурув, шо охуйгъан текстни тюз англамагъя, къурулушуна тергев тартмагъя, ону маъна ягъына багъа берип бажармагъя кемек эте. Оъзюню ойларын, пикруларын айтып ва язып бажармагъя да кемек эте. Планны къурув, ону уьстюнде ишлев охувчуланы текстни, чебер асарны билегенин тергеме кёmek этген къайда болуп да токътай. Шо план

чебер текстни тюз англамагъа да, ону маънасын чечме де асарда юрютюлеген агъвалатланы чечмеге де кемек эте. План къурув ишде охувчулар шулай затлагъа тергев бере:

1. Автор оъзюню асарын нечик бёлген (белюклеге, гесекледе, яда абзацлагъа). Шу ишни этип бажармакъ учун охувчулагъа шулай тапшурув бериле. Н.Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген повестин охугъуз, биринчи бетин охуп, ону игитлери булан таныш болуп болабызымы, оланы хаситялары булан таныш болабызымы, оланы аралыкълары бизге англашыламы?

Сонг биринчи белюкню башын ва артын охугъуз. Сонг айтыгъызы шу сиз охугъан белюкден игитлени гъакъындан не билдигиз, асарны охуп ону ичин билдигизми? (содержаниесин).

2. План къурагъанда кеп гиччи затлагъа агъамият бермей, лап да аслу гесеклерин айырып, олагъа тийишли ат къоймакъ - план къурувда инг де аслу зат.

Охувчулар муаллимни тапшурувуна гере асарны тийишли гесекледе беле ва атлар тагъа. Н.Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асарыны биринчи белюгюне гёре шулай план къурула:

- а) Бай Абдулланы ва ону хоншусу Ильясны агълюлери булан таныш болув.
- б) Атасы Ильяс Абидатны охутма сюе.
- в) Абдулла байны охувгъа береген багъасы.
- г) Гъабибатны яшавгъа, охув-билимге къарайгъан кюю.
- д) Абидатны къылыкъ якъдан озгъанлыгъы, ону англаву артыкъ экени.

План изложения ва сочинение язывда, соравлар ва жаваплар булангъы ишде охувчулагъа. кемек эте.

Асаргъа гере план тизмек ону теренден англама кемек эте. План асарны кюрчю моментлерин къысгъача герсете. План тизмек булан яшлар охулгъан асарны биринчи даражада герекли ерлерин айырма ва текстге

тергевлю ювукълашма уйрете. План хабарны ичиндеги байлавгъа, ондагъы ишлени гезикли англавгъа ва оъзлени ойларын гезик булан айтагъан күйге яшланы уйрете.

Языв тил оъсдюров дарсларда учитель охулгъан текстни бир-биринден айрылып герюнеген гесеклерине ошавлу атлар такъдыра, шо атланы хабар, сорав яда ат жумла формада яздыра. Шолай атланы 5-6 класланы охувчулары учительни кёмеклиги булан, суал-жавап лакъырлашыв булан таба, оърдеги класларда буса оъзбашына план этме уйренелер.

План тизивде учительни кемеги гъажатлы буса, текстни савлай охугъан сонг, оъзюне ат къоюлажакъ гесекни аиры охуп, шо гесекге нечик ат къойма герекни яшлагъа тапшура. Оърдеги класларда буса шо ишлени охувчулар оъзлер этелер ва текстни гесеклерини битген ерлерин, башланагъан ерлерин оъзлер табалар. Адабият дасрларда план къурув ишлени «Парту Патима», «Хочбар», «Абдулланы йыры» деген эпос йырланы гечегенде къоллама тюше.

Тил оъсдюров учун юрютюлegen ишлер: изложениелер, сочинениелер. бола. Оланы аслу мурады - авуз тилни оъсдюрмек. Языв булан тийишли күйде хабар берип бажармакъ. Сочинениелени аслу мурады булан байлавлу сёйлевню оъсдюрмек, охувчулагъа оъзлени пикруларын, ойларын язып билмеге уйретмек. Гечилеген теманы уьстюндө ишлемек, ону ачып бажармакъ бола. Оърдеги класларда охувчулар конспектлер, тезислер язмагъа уйренелер. Изложениелер ва сочинениелер охувчуланы билимлерин тергемек учун ва токъташдырмакъ учун да къоллана.

Языв ишлер уйч тюрлю бола:

1. Кёмекчи языв ишлер:

- 1) сёзлюк ишлер, антонимлер, синонимлер булан ишлев, жумлалар къурув, сёзлер булан сёз тагъымлар яда жумлалар тизмек.цитаталар булангъы ишлер;
- 2) къумукъ тилден русчагъа гёчюрюв;
- 3) план къурув;

- 4) соравлагъа жаваплар берив;
- 5) гёнгюнден яда эсге алыш языв.

2. Изложениелер:

- 1) текстлеге ювукъ изложениелер;
- 2) кысгъартылгъан изложениелер;
- 3) грамматика ишлери булангъы изложениелер;
- 4) сочинениени элементлери булангъы изложениелер.

3. Сочинениелер:

- 1) адабият текстлеге гёре язылагъан сочинениелер;
- 2) суратгъа гёре язылагъан сочинениелер;
- 3) яшав сынавуна гере ойлашыв сочинениелер.

Кёмекчи языв ишлер гъар дарсда этиле. Бу кёмекчи ишлеге гире: соравлагъа - жаваплар, план къурув, цитаталар гелтирив, къумукъ тилден русчагъа яда русчадан къумукъчагъа гёчюров, эсге алыш языв.

Бу кёмекчи ишлер тил оьсдюрювде яхши кёмек эте. Бу ишлер асарны чечмеге, ону чеберлик аламатларын билмеге, маънасын англамагъа кёмек эте.

Бу ишлер изложениелер ва сочинениелер язмагъа да кёмек этелер. Бу кёмекчи ишлени бирлери класда бары да охувчулагъа ортакъ күйде бериле, бирлери буса гъар охувчугъа аиры бериле, класда этиле яда уйде этмеге де бериле.

Бу ишлер асарны охуйгъанда, ону чечегенде яда ахырынчы дарсларда оytгериле. Масала, изложениеге гъазирленегенде охувчулар сёзлюк иш юрютелер, план къуралар, цитаталар гелтирелер.

Шу ишлер тил оьсдюрювде де авуз сёйлевде де тарыкъ бола, масала, авуздан хабарлайгъанда, асарны текстин чечегенде, идея маънасын ачагъанда. Бу ишлер дарсны 10-15 минутун ала, ону учун булар кёп юрютюле.

Сёзлюк тапшурувлар

1. сёзлюк тапшурувларда этилеген языв ишлер, сёзлени маъналарын англата;

2.сёzlени маыналарына гёре бёлюклер этив синонимлер ва антонимлер булан ишлев;

3.бир тюп сёzlени бёлюклеге бёлюв;

4.атлыкълагъа гёре ишликлер табып языв;

5.текстден сёз тагъымлар айырып языв, сёз тагъымлардан жумлалар тизмек;

6.цитаталаны текстден айырып языв, оланы языв да тюз къоллав.

Соравлагъа жаваплар.

5-6 класларда соравлагъа жаваплар деген языв ишлер юрютюле.

Оьрдеги класларда шо ишлер узатыла, неге тюгюл о ишлер языв ишлени күтмеге кёмек эте. Бу иш плангъа гёре юрютеген ишлеге ошаса да, ону айры ерлери де бар. Плангъа гёре жаваплар берилгенде текстни уллу гесеклеге бёлме тюше, жавапланы толу күйде, уллу этип онгара. Жаваплар бурай талаплагъа гёре бола:

1. Соравлар ва жаваплар англашылагъан, маынасы ачыкъ күйде. болмагъа гереклер.

2. Текстлеге ва ону абзацларына гёре берилген соравлар тийишли низамы булан салынмагъа тюше.

3. Соравланы кёп берме ярамай (1-2 яда 6-8 сорав).

4. Охувчулар языв ишин башлагъынча авуз тилден гъазирлик гёрелер.

Текстни яхшы билелер, соравлагъа жаваплар онгаралар, шо жавапланы арасындан лап тийишилдерин айырып алалар.

Охувчуланы рабочий тетрадларында юрютюlegen языв ишлер.

Бу рабочий тетрадларына охувчулар дарсны темасын, шаирни, язывчуну яшаву ва яратывчулугъу гъакъында маылumatланы дарсны эпиграфын, асарны анализ этегенде къоллангъан цитаталаны, адабият танкъытчыланы айтгъан сезлерин язалар.

Бу тетрадларына охувчулар гъар дарсда темагъа гёре план язалар. Учительни лекциясыны планын да язалар. Бу рабочий тетрадланы учитель тергеме герек. Охувчуланы тетрадларында кемекчи ишлер де кютюле.

Охувчулагъа дарсда берилеген айры тапшурувланы да шу тетрадларында күтөлөр.

Бу тетрадлагъа къыйын сезлени уьстюнде юрютюлөген сёзлюк ишлер де языла, масала, Иырчы Къазакъны «Герменчиклер» деген йырына гёре этилөген иш:

1. Къыйын сезлени бир нече группалагъа бёле.
2. Яшав аралыкъ сёзлер: герменчик, диван, шавхал-бий, оъзден, къул.
3. Тарихи англав берме герекли сёзлер: атолу, аристант, ашна, ясавул.
4. Сез къурашывлар: асхар тав, тергейген гюн, гюн батмыш, ай артылмыш, бийдаякъ къуш, гереси ишлер.
5. Ерлени, шагъарланы атлары: Шава, Минск ва ш.б.

Сезлени шулай белюклеге айырмакъ, охувчулагъа шо сезлени тынч ва тюз язмагъа кемек эте. Гъар сезню, язылышина, тилде къолланагъан кюоне къарап, оланы тетрадларына язып, охувчулар эсинде сакълайлар. Бир-бир сезлелеге синонимлер табып язалар. Бир-бир сёзлер булан жумлалар тизелер, хабар ва гиччи сочинениелер язалар.

Сочинение язагъан метод ёл герсетивлер.

Сочинение - языв тилни оъсдюрювде лап да къыйын ва тарыкъ ишлени бириси гъисаплана. Сочинение язагъанда охувчу оъзюню асаргъа береген багъасын, янашывун автор булан рази болагъанын яда огъар къаршы чыгъагъанын айтып ва язып билме уйрете. Охувчуланы янгыз языв тили оъсюоп къалмай, авуз тили де оъсе. Сочинениеге гъазирленегенде охувчулар асарны охуп, ону чечип, игитлерин келпетлеме уйренелер.

Охувчуланы тарбиялавда ва билим алывда сочинениелени маънасы бар. Бу ишлени күтегенде охувчулар кеп затланы гъакъында ойлаша, асардагъы проблемаланы англама ва чечме къарайлар. Яшавда ёлугъагъан яхшыны ва яманны, адамланы арасындагы байлавланы гъакъында ойлашалар, олагъа гёре натижа чыгъаралар. Сочинение язмакъ учун адабиятны ва адабият теорияны да билмеге тюше. Сочинениелер тюрлю-тюрлю бола. Лап да аслусу адабият темагъа язылагъан сочинение. Бу сочинение язылгъынча алда

гъазирленив иш юрююле: асарны идея маңнасыны, асарда гетерилеген къылышъ ва яшав проблемаланы, игитлени ич дюнъясыны, асарны къурулушуну, асарны чебер аламатларыны, тилини устьстюнде ишлев.

Грамматикадан да иш юрююле: лексика-фразеология тапшурувлар кююле, цитаталар языла ва генгюндөн уйрениле, план ва тезислер языла, авуздан хабарлар языла, асарны темасына гёре соравлар ва жаваплар - шу ишлер барысы да сочинение язмагъа гъазирленивлер бола.

Сочинение башлап тынч, изложениеге ювукъ темалагъа языла. Масала, Агъматхан Абубакарны «Даргили къызлар» деген китабына гёре «Бизин къатынланы яшавуну тарихи» деген тема. Охувчулар асарны игитлерин хасиятлап, ва оланы гъакъында оъзлени пикрусун да язып болалар.

Шайрни яшавуна ва яратывчулугъуна багъышлангъан сочинениелдерде изложениеге ювукъ деп гъисаплана. Масала: «Магъаммат-Солтан Ягъияевни яшаву ва яратывчулугъу», «Шарип Альбериевни яратывчулукъ ёлу» «Умукюрсюон Мантаева къумукъ адабиятда», «Магъаммат Атабаевни поэзиясы» деген темалагъа багъышлангъан сочинениелер.

Игитлени келпетлерине багъышлангъан сочинениелер де языла, бу сочинениелдерде игитлер хасиятлана, оланы асардагы ери гъакъында, яхши ва яман къылышълары ва ишлери гъакъында, сонг игитни келпети уългю гъисапда не пайда берегени гъакъында языла. Масала, «Самурну келпети», «Чегерини келпети», Агъматхан Абубакарны «Чегери» деген асарына гёре, «Уллубийни келпети» М-С. Ягъияевни «Уъч гюнеш» деген асарына гере, «Ананы келпети» Аткъайны «Мен оъктеммен» деген асарына гёре, «Марьямны келпети» Камал Абуковну «Мен гюнагъыман, Марьям» деген асарына гёре, «Мадинаны келпети» Шарип Альбериевни «Яшыртгъын яра» деген асарына гере ва шолай башгъалары.

Асардагы бир нече игитлени хасиятлап язагъан сочинение охувчулагъа айрокъда къыйын тие. Шону учун охувчулар булан гъазирленив ишлер юрютегенде игитлени группалагъа белюп оланы не йимик хасиятлары, къылышълары, не йимик ишлери бир-бирине ювукъ этегени гъакъында

айтыла, охувчулар оъзлер игитлени бир-нече асардан бир-бирине ошайгъанларын айырып, шоланы хаситялары гъакъында авуздан хабарлайлар, сонг сочинение язалар, масала, «Къатынланы келпетлери» Нугай Батырмурзаевни повестлерине гёре, «Тавлу къызланы келпетлери» Агъматхан Абу-Бакарны «Дарги къызлар» деген асарына гере, «Къатынланы келпетлери» Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген пьесасына гере, «Атаны ва уланны келпетлери» Аткъайны «Мен оъктеммен» деген асарына гере, сонг бир-нече асардагыы игитлени гъакъында масала, «Тавлу къатынланы келпетлери» Дагъыстанны халкъ авуз яратывчулугъунда, «Абуталиб Гафуровну ва Гъамзат Ыадасаны келпетлери» Расул Гъамзатовну «Мени Дагъыстаным» деген асарында, «Охувчу яшланы келпетлери» Зарипат Атаеваны «Къурдашлар къыйынлы гюн табула» деген асарында.

Сочинение язагъанды кемек этеген соравлар.

1. Сочиненини темасы тюз англашыламы?
2. Сочинение темасына гере язылгъанмы?
3. Сочиненини лап да аслу ою, маънасы недир?
4. Сочинениде барыда белюклер бир-бири булан байлавлуму?
5. Сочинение оъзюню къурулуш законуна гёре тизилгенми?
6. Баш белюк, орта бёлюк ва арт белюгю тийишли күйде язылгъанмы?
7. Сочинениде адабият материал тийишли күйде къоллангъанмы?
8. Сочинениде натижалар ва гъасиллер чыгъарылгъанмы?
9. Сочинение адабият нормалар булан язылгъанмы?
10. Сочинениде охувчуну оъзбашына ишлегени герюнеми?

Сочинениеге эпиграф салына. Эпиграф - сочиненини аслу маънасын къысгъача береген ой.

Эпиграф гысапда сочинениеге чебер асардан цитата яда илму ишден, сейлевлерден, атыйвлар ва афоризмлер алына.

Эпиграфны тюбюнде автору ва къайдан алынгъаны языла. Эгерде эпиграф асардагы игитлени сезлери буса, шо игитни аты языла. Эпиграф гысапда асардан бир гесек де алына, эгерде шо чечилеген асардан алынгъан буса асарны аты язылмасада ярай.

Эпиграф сочинении аты ва идея маңнасы булан бек байлавлу бола, шону учун эпиграфны тюз салмаса, шо сочинении темасына къийышмаса, хатагъа гысаплана. Хата этгинче эпиграф салмасада ярай.

Сочинении планы:

1. Баш белюгю.
2. Орта белюгю.
3. Арт белюгю.

Сочинении баш белюгюнде теманы гъакъында айтыла, ону язған авторуну гъакъында, ва асарны аслу ою гъакъында айтыла. Арт белюгюнде буса асарны пайдасы ва адабиятдагы ери гъакъында айтыла.

Сочинении орта белюгю лап да теманы ачагъан ва охувчу оғзюню янашывун гёрсетеген белюк бола. Бу белюкде сочинении темасы, маңнасы, ортагъа салынгъан масъалаланы гъакъында сейлене. Эгерде охувчулар теманы ачып болмаса, тийишли ойлашывлары булан жумлалар тизип бажармаса, шо заман сочинение тувулмай. Шону учун сочинениеге биринчи дарсдан тутуп материал жыйыла. Учитель охувчулагъа библиографиядан, критикадан ва башгъа материаллар бере, охувчуланы негер ағамият берме тюшегенин уйрете. Охувчулар жыйгъан материалына гере сочинение язалар. Эгерде план яхши тизилген буса шо яхши кемек эте.

Тизилген плангъа гере жаваплар излеме, жумлалар тизме охувчулагъа тынч бола. Сочинениеге охувчулар гъазир болмай туруп языв иш этилсе шо иш озокъда осал иш болур.

Школада охувчулагъа сочинение язмагъа кебюсю гъалда къыйын тие, неге тюгюл гиччи класларда сочинениелер аз языла, эгерде охувчулар булан

учитель кеп языв ишлер күтсө оырдеги класларда ишлеме тынч бола. Охувчулагъа оyzлени пикрусун, береген багъасын, игитлени якълайгъанын айтып бажарма герек бола. Шо буса учителлерден гъасил бола. Охувчуланы авуз тили яхши бажарыла буса, языв тили де бажарыла.

Сочинениени тюз къуурув да аслу ер тута, темасы кавычкалагъа алына, эпиграф онг якъда темадан бираз тюпде бола. Сонг план языла, пландан сонг къызыл сатырдан сочинение башлана. Башлап баш белюгю, сонг буса орта белюгю, арт белюгю гезик булан языла. Гъар янгы ой янгы сатырдан башлана.

Яратывчу сочинениелер кеп сюеген китапланы яда сююмлю игитлени гъакъында язылагъан сочинениелер бола.

Охувчулар оyzлер кеп сюеген, ушатағъан асарларыны гъакъында язмагъа иштагъланалар. Бу темалар олагъа яшавда ёлугъагъан түрлю-түрлю масълаланы чечмеге, яшавну гъар якъдан англамагъа кемек этелер. Бу сочинениелени язмагъа чебер китапланы кеп охуйгъан яшлар сюелер. Оланы оyzлени сююмлю язывчулары, игитлери, кеп сюеген асарлары бола. Учитель яшлар булан гъазирлик иш гёре: класдан тышда болагъан адабият дарсларда' охугъан китапланы гъакъында лакъырлашыв юрюте, охувчулагъа игитлени ишлерин, хасиятларын англамагъа кемек эте. Охувчулар оyzлени кеп сюеген игитлерине ошамагъа сюелер, олардан уылгю алалар, шо гъакъда языв ишинде кёп сююп язалар.

Суратлагъа гёре язылагъан сочинение де школаны программында айры ер тута. Эгерде тюпдеги класларда шолай ишлер юрютюлмеген буса, бу иш охувчулагъа оырдеги класларда къыйын тие. Башлап суратлагъа гёре лакъырлашыв юрюле, сонг языв иш күтюле. Охувчулар суратын этген художникни гъакъында маълуматлар жыялар. Сонг буса суратны англама, художник не айтма сюегенни билме къаст этелер. Булай ишлер охувчуланы билимлерин янгыз адабиятдан оысдюрюп къоймай, башгъа якълардан да оысдюре.

Герген киногъа, спектаклге гере де сочинение языла. Къарагъан инче саниятны асарына багъа берив, ушатгъан ерлерини гъакъында айтыв, артистлени оъзлени ролларын ойнап бажаргъан кюю-гъакъында сочинениеде языла. Охувчугъа къарагъан киносу яда спектакль таъсир этгенмисе — шо гъакъда языла. Булай сочинениелерде кёбюсю гъалда охувчулар хабарын берип къоялар, шолай ишлер тюз болмай, охувчуланы ойлашма, чечме, натижада гъасил чыгъарып билме уйретме тюше.

Охувчулар сочинениелерин оъзлер тергеме гереклер. Олар негер тергев берме гереклер:

- 1) Темагъа гёре язылгъанмы?
- 2) Орта белюгюнде аслу маънасы ачылгъанмы?
- 3) Тийишли мисаллар гелтиргенми, къоллангъанмы?
- 4) Къошма тарыкъ затлар къошула, тайдырма тарыкъ ерлери тайдырыла.

Изложение язывгъан метод ёл гёрсетивлер.

Изложение языв ва авуз тилни оъсдюровде, охувчуланы тюз язывун камиллешдиривде инг пайдалы ва натижалы ишлерден бириси. Башлапгъы ва орта школаны программаларында тил уйренивде охувчулагъа изложениелени тюрлю жураларын яздырмагъыны пайдалыгъы гъакъында мекенли күйде айтылгъан.

Изложенилер тилден, адабиятдан, гъатта предметлерден гечилген билимлени тергеме болагъан күйде, тюрлю къайдаларда юрюле. Изложенилер охувчулар учун диктантдан сочинениелеге гечеген кепюр бола.

Аслу мурад - изложениелени кеп тюрлюлерин бажарывлу күйде къоллай туруп, учитель охувчуланы авуз ва языв тилин олар жамиятгъа эркин къошуулуп болагъан даражада чыгъарып оъсдюрмек.

Изложенилер къурулушуна гере, маъналарына, язылагъан кюоне, алгъа салынгъан муратларына гере тюрлю-тюрлю бола. Шоғъар къарап изложенилер журалагъа айрыла: толу изложениелр, къысгъартылгъан

изложениелер, къысгъа изложенелер (миниатюралар), сайлам изложениелер, артын узатып язылгъан изложениелр ва ш.б.

1. Гъазирлик иш.

Изложение язылгъынча ону алдында гъазирлик иш юрютюле. Шо гъазирлик ишлеге шулар гире:

а) Изложение этмек учун танглагъан текстни учитель тындырыкълы уйрене, ондагы стилни, орфограммаланы, пунктуацияны къолланышын заманында гъисапгъа ала.

б) Изложениени планын ойлаша, ону пунктларын формалаштырывну варианларын гёз алгъа гелтире.

в) Герекли болса, къошум ишин гъазирлей.

г) Текстни ачыкъ, арив охума гъазирлей.

д) Къыйын сезлеге англатыв бермекни ойлаша.

2. Текстни ачыкъ ва таъсирли охуй.

Текстни учитель бир яда эки керен охуй. Охувчулар текстни гермейгени, янгыз тынглап турагъаны саялы, текстни маънасы олагъа къыйын бола. Шону учун эки керен охумакъ яхши. Къысгъа, тынч текстни уьстюнде ишлейгенде эки керен охумакъ зараллы бола. Тынч текстни эки керен охугъанда охувчу яшлар авторну бары да сезлерин уйренелер, бары да яшланы сезлери бир йимик болур, охувчулар оъз сезлерин къыйыштырып къолламакъ мердешине ес болмас, шолай гезиклерде бир керен охумакъ таманлыкъ эте.

Сезлюк иш юрютюв.

Учитель язылышы къыйын сезлени алданокъ доскағъа язма ва шоланы гъакъында англатыв берме герек, охувчуланы янгылышлардан алданокъ сакъламакъ, шо янгылышланы этген сонг тюзлемекден эсе яхши. Изложениелер макътавлу адамланы, табиатны, гъайванланы гъакъында сейленеген текстлеге гёре языла.

Изложениелени язып уйренмек учун шулай ишлер юрютюле:

1. Авуздан лакъырлашыв.

2. Соравлагъа авуздан ва язывлу жаваплар.
3. Планлар тизив.
4. Текстлеге гёре хабар къуурув.
5. Текстни къысгъартып языв.

Учитель охувчуланы гючюне гёре къыйышывлу этип, соравлар ва тапшурувлар гъазирлей. Охувчуланы ойлашма борчлу этеген соравлар онгара, сонг суратлавлар ва хабарлавлар да онгарыла. Охувчулагъа план тизив къыйын тие, планны уьстюнде кёп ишлеме тюше.

Изложениелени янгыз тилин оьсдюрювде пайдасы болуп къалмай, охувчуланы тарбиялавда да пайдасы бар. Изложениелени текстлерин. сайлайгъанда учитель оларда яхшы къылыкълар, хасиятлар тувдурагъан текстлер сайлай. Шолай текстлер охувчуларда ана Ватанына, элине, халкъына, дос-къардашина, ювукъларына сюов гъислер тувдурা.

Изложениeler охувчуланы сезлени тюз язма, сезлюк запасын артдырма, лексикадан, фразеологиядан билимлерин беклешдирме кемек эте. Изложение тынглагъан текстни гезикли күйде тюз язмагъа да уйрете.

3.3.Къумукъ адабиятны башгъа предметлер булан байлавлары

*Адабият дарсланы тарих, география, культура адат-къылыкъ дарслар
булан байлавлары*

Учитель охувчуланы билимлерин генглешдирмек ва теренлешдирмек учун адабият дарсларда тарихден, географиядан, культура ва адат-къылыкъ предметлерден билимлер къоллай. Чебер адабиятны уйренегенде ону тарихи гъакъында, географиясыны (не ерде язылгъаны, къайсы юртну, республиканы) гъакъында сейленегени айтыла.

Язывчу чебер асарны гъакъында сейлейгенде ону язылгъан заманыны, тарихини гъакъында герти билимлер бере, о агъвалат болгъан заманын, чебер асарны игитлери яшагъан йылланы-тюз этип яза.

Учитель шаирни яда язывчуну яратывчулугъуна багъышлангъан дарсларда тарих материалны къоллай. Дарсда учитель язывчуну яшагъан оымрююн. Йылларын айта туруп, охувчулагъа заман шо язывчугъа нечик таъсир этгенин англата.

Язывчуну яшавуна ва яратывчулугъуна багъышлангъан дарсларда шулай масъалалар гёз алгъа тутула.

1. Шаирни, язывчуну биографиясында чинкде аслу ери - о ну яратывчулугъу.
2. Адамны яшавдагъы ери.
3. Адамны яшагъан вакътиси гъакъында сёз.

Охувчулагъа язывчуну гъали бизин арабызда яшап турагъанда йимик герсетме герек.

Язывчуну портретин толу күйде гёрсетмек учун, ону яшагъан заманын дюнья гез къаравларына шо заман таъсир этгенин ва шоларда язывчуну чебер асарында суратлангъанын учитель охувчулагъа англата. Шону учун учитель бу дарслагъа гъазирленегенде язывчуну дневнигин, кагызларын, мемуарларын дарсда къоллай.

Учитель биринчи дарсдан тутуп адабиятны тарих булан байлай. Чебер адабиятда, асарда къоллангъан тархлагъа маъна берип, оланы чебер асардагы ролюн англата. Дарсда документальный материал да къоллана, гечилеген асаргъа гёре тарихи комментарийлер бериле - шулагъа гёре авуздан шо замандагъы агъвалатлар суратлана.

Адабият дарсда чебер асарланы уйренегенде география дарс булан байлав бола, масала, имам Шамилге багъышлангъан Йырчы Къазакъны чебер асарын дарсда уйренегенде дарсда адабият карта курула. Охувчулар Шамиль тувгъян Гимра деген юрт булан таныш болалар.

Гимрадан сонг Унцукульге ва Хунзахгъа гёчелер, сонг буса къоччакъ күйде ябушувлар юрютген Гергебильге гёчелер, Гунибде Шамили ахырынчы дав этген еринде токътайлар.

Адабият картаны дагъыстан шаирлени, язывчулалы тувгъан ва яшагъан ерлерине гёре де къурмагъа бола: Яхсай Хасавюрт районда (Н.З. Батырмурзаевлер, А.-В. Сулейманов, А.-П. Салаватов, М.Атабаев, С. Токъболатов ва ш.б.), Цада Хунзах районда (Гъамзат ва Расул Гъамзатовлар), Кубачи Даҳадаев районда (Агъматхан Абу-Бакар, Магъаммат-Расул), Гиничутль Хунзах районда (Фазу Алиева), Ванашимахи Сергокала района (Рашид Рашидов), Къазаныш Буйнакск районда (А. Акаев, М. Хангишиев, Н. Ханмурзаев, А. Меджидов, А. Гъамитов, И. Хамав Бамматули ва ш.б.), Эрпели Буйнакск районда (Эрпелили Шиахаммат къади, А. Устарханов, Р. Устарханова, З. Атаева, В. Атаев), Къакъашура Къарабудаҳкент района (М.-С. Ягъияев, М. Османов), Эндирай Хасавюрт района (Аткъай Аджаматов), Костек Хасавюрт района (Гъажиев Анвар), Хурукра Лак района (Юсуп Хаппалаев), Хосрех Кули района (М.-З. Аминов), Кандик Хив района (Муталиб Митаров), Нюгди Дербент района (Хизгил Авшалумов), Жюнгютей Буйнакск района (И. Керимов), Темиравул Хасавюрт района (М. Абуков), Ботаорт Хасавюрт района (Б. Атаев) ва ш.б.

19 асруну ахырында 20 асруну башында яшагъан шаирлени адабият картасы да дарсда къоллана. Атланавул юртда (классик - Иырчы Къазакъ),

Яхсай Хасавюрт районда (М.-А. Османов, Яхсайлы Юсуп), Ашагъа-Стал Кюри округда (гъалиги Сулейман-Стальский район С. Стальский), Агъмат Мунги - Кубачи Дахадаев районда, лезгили классик Етим Эмин Цилинг деген юртда тувгъан (Кюри округда), даргили классик Омарла Батырай Урахи деген юртда тувгъан, Магъмут Унцукуль районну Кагъаб-Росо юртунда тувгъан.

Муаллим охувчулагъа шаирни яшавуна ва яратывчулугъуна багышлангъан дарены алдында булай тапшурувлар бере: адабият картада шо шаирни тувгъан юртун, районун токъташдырыгъыз ва шо юртну тарихи гъакъында дарсда хабарлагъыз, о юртну адамлары алда нечик яшай болгъан, не булан машгъул болгъан, гъали буса не иш булан машгъул. Охувчу яшлар шулай тапшурувлар күтегенде гъар тюрлю билим алалар, масала, прозаик, драматург, таржумачы Дагъыстанны халкъ язывчусу Магъаммат-Солтан Ягъияевни гъакъында, ону тувгъан юртуну гъакъында шулай маълуматлар жыялар. Къакъашура Къарабудахкент районгъа гире, о юртну гъакъында Б.Г. Алиева оъзюню «Предания, памятники, исторические зарисовки о Дагестане» (Дагкнигоиздат, Махачкала, 1988) деген китабында булай яза: «Башлап бу юрт Къапшур (гъалиги Урма) деген ерде ерлешген болгъан. Бу юртдагъылар чапгъын этegenлерден къачып башгъа ерге гёчелер, о ерни аты «Гертмелер» болгъан. Гъалиги юртдан он километр ариде болгъан. Сонг мунда да ябушагъанлар, булагъа чапгъын этegenлер болагъан саялы, юртну Ютрланибаш деген ерге гёчюрелер (дёрт км ариге), Бу юртдан биревлер гёчюп гетип гъалиги Халимбекавул деген ерде яшама башлайлар, бирлери Къанавур деген Унташагъа ювукъгъа гёчелер. Гъалиги Къакъашурагъа 12 агълю гёче, буланы арасында Абу-Бакар, Иса, Баба-Агъмат, Гъамач-Агъмат, Гамай-Али, о Баммат, Къарабудакъ, Вали деген гишилер бола. Булар ерлени оълешелер.

Юртну аты «Къакъа» - ойтан, тар ер, «Шура кёл». Юртну бир ягъында къумукълар яшай, сонг Акъушадан мунда даргилер гечюп, оларда мунда

яшама башлайлар. Даргилер гёчюп гелгенде къумукъланы 500 хозяйствосу болғын. Гъали буса даргилер ва къумукълар яшайлар.

Гъалиги Къарабудахкентни ери алда къадарлыланыки болғын. Къадарлылагъа кёп душманлар булан ябушувлар юротме тюше: Акъсакъ Темир булан, Надир-шагъ булан, Агъматхан булан.

Къакъашурада белгили шаирлер Бадрутдин Магъамматов, Атав Атаев, Магъаммат-бек Османов тувгъанлар.

Магъаммат-апенди Османовну яратывчулугъун уйренегенде географиясына-учитель ону тувгъан, охугъан, ишлеген, яшагъан ерлерине охувчуланы тергевюн тарта: «Магъаммат-апенди Османов 1839-нчу йылда Яхсайда оъзден агълюде тувгъан ва тарбиялангъан. Османовну агъасы, атасы, атасыны иниси, анасыны атасы, къызардашыны эри Алибек Парзулаев пачаны конвоюнда къуллукъ этгенлер. Шо саялы да, бийлер болмаса да, Османовланы аты-абуру бийлерден кем болмагъан. 1859-нчу йылда есир болғын Шамилни Петербургъя элтеген команданы башчысы яхсайлы полковник Алибек Парзулаев, ата юртунда ял да алып, эсен аман Шамилни Петербургъя етишдиргени саялы генерал чин алғын болғын.

Магъаммат-апендини атасы ону оъзюню орнуна пачаны конвоюна къади этип къоймакъ мурадына гёре, огъар яхши билим бермекни гайын этген. Белгили дагъыстан алимлени янына охума йиберген. Онда Магъаммат-апенди тюрлю илмуланы, айрокъда бусурман динни къанунларын уйренген, тюрлю тиллени билмеге гъаракат этген.

Жагыл Магъаммат Петербургъя атасыны янына барып турагъан вакътилеринде ол театрлагъа, китапханалагъа баргъан, паркларда къыдыргъан, ял алғын, шоллукъда ол рус тилини билегенин камиллешдирген, гъар затдан англаву артгъан. Шо йылларда ол, бек къаст этип, рус, арап, тюрк, азербайжан, татар ва Орта Азия халкъланы тиллерин теренден уйренген болғын.

Петербург университетни гүонтувуш тиллерини факультетини тапшурувларын толу күйде күтген. Университетни тапшурувуна гёре ол башгырт, узбек, татар тиллерде таржумалар этген.

1860-нчы йылда Магъаммат-апенди атасыны орнуна конвойгъа къади этилип алына.

Магъаммат-апенди заман-заман ата юртуна геле. Халкъ булан гелишли, гъакъыллы ва билимли, ол къумукъланы ва башгъа тюрк халкъланы авуз яратывчулугъуна, адатларына, культура даражасына тергев бере болгъан, о гъакъда маълуматлар жыйгъан.

1864-нчю йылда сюргүндөн къутулуп, Яхсайгъа гелген Иырчы Къазакъ Магъаммат-апенди булан таныш бола ва ону булан аралыкъ юрюте, Петербургъа кагъызлар яза.

Адабият дарсланы инче саният булан аралыгъы

Адабият дарсланы инче саният булан аралыгъы баргъа шек ёкъ. Чебер асарланы уйренегенде учитель асаргъа гёре этилген суратланы дарсда къоллай, оланы этген художникни гъакъында маълуматлар бере, сонг буса гечилген асаргъа гёре охувчулагъа суратлар этдире. Дарсда шулай ишлер юрютмек-охуйгъан асарны яхши англама ва уйренме кемек эте. Шо суратлагъа гёре дарсда лакъырлашыв юрюле, сонг шо лакъырлашывгъа гёре языв иш күтюле.

Адабият дарсда Йырчы Къазакъны Шамилге багъышлангъан шиъруларын уйренегенде огъар багъышлангъан суратланы гъакъында сёз айтыла. Учитель дарсда Шамильге багъышлангъан асарын охугъан сонг текстни уьстюнде иш юрюте, шо ишден сонг «Ахульгону алыв», («Штурм Ахульго») деген суратгъа гёре лакъырлашыв ойтгере. Айтылгъан француз художник Франц Алексеевич Рубо 1856 йылда Одессада тувгъан. Уьстюнлю күйде сурат этеген школаны битдирип ол Мюнхенге гете ва Баварский художественный академияда охуй. Каникулланы заманында Кавказда, Средний Азияда къыдыра.

Франц Рубону Дагъыстангъа багъышлангъан кёп суратлары бар. «Штурм Ахульго», «Взятие Гимры», «Дарго», «Вступление Петра 1 в Тарки» ва башгъалары. Шо суратлар дагъыстанны музейлелеринде тура.

«Штурм Агульго» деген суратын художник бек сююп иштагы булан ярата. Ол бек уллу сурат, ол Мюнхенде выставкада бола ва устьюнлюкке етише. Сонг Россияда Нижний Новгородда выставкагъа салына. Художник бу суратны язагъанда савлай уйлер, сав адам йимик адамлар суратлагъан, суратда дагъыстанлы адамны рус солдат булан тутушуву, арекде буса Сурхайханны (башнясы) минбарасы гёрюне. Бу суратда Шамильни рус армия булан этген даву суратлана, шу гёрюнүшде художник тав халкъны ватаны жанын берме гъазирин гёрсете. Ашильта деген оъзенни аясы да суратлангъан. Бу оъзенни онг ягъасы булан эсти Ахульго деген юртгъа барагъан ёл гёрсетиле. Арекде буса генерал-лейтенант Граббе акъ атны устьюнде гёрюне. Шо панорамагъа яхши багъа бериле, шо иши саялы Рубогъа профессор деген ат бериле, бир-нече йылдан сонг Петербургда художниклени академиясыны Совети Рубогъа академик деген ат бере, немец гъукуматы св. Михаилни ордени булан савгъаттай. Францияны президенти С.Карно панорамагъа оър къыймат бере. Россияны Николай деген пачасы буса панораманы гъукуматны байлыгъына къоша. Шонча тизив иши Рубону зая болгъан. 20-нчи йыларда шо ишни (панораманы) Дагъыстангъа берген, шо панorama арив сакъланмай, гъар ерде ташланып къала, бузула.

Бу суратлар ва оланы язгъан художниклер Шамиль этеген давну тюз англайгъанын гёрсете. Шамиль игит ва къоччакъ адам болгъанын англата. Учитель охувчулагъа дарсны ахырында шулай натижа чыгъарма кёмек эте.

3.4.Къумукъ адабиятны башгъа предметлер булан байлавлары (музыка, рус адабият)

Адабият дарсланы музыка булангъы байлавлары

Охувчулар адабият дареларда музыка булан ва ону яратывчулары булан да таныш болалар, тишишли билимлер алалар. Дагъистандан чыкъган кёп композиторлар яратгъан музыкалы асарлар адабият асарлагъа гёре язылгъаны гъакъында бу дарсларда айтыла. Бизин маданиятыбызны оьсдюреген композиторлар булан охувчулар ювукъдан таныш болалар, масала 11-нчи класда Расул Гъамзатовну асарларын уйренегендө композитор Мурад Кажлаевни гъакъында шулай маълуматлар бериле:

Мурад Кажлаев айтылгъан композитор Дагъистанда къазыкъумукълу агълюде тувгъан. Мурад Кажлаев янгъыз композитор тюгюл, художник де дюр, дирижер да дюр - бу бек пагъмулу адам. Мурад Кажлаев Расул Гъамзатовну «Тавлу къыз» деген поэмасына гёре балет язгъан. Биринчи Дагъистанда яратылгъан эстрадный «Гуниб» деген ансамбльни да яратгъан адам - Мурад Кажлаев.

Мурад Магомедович Кажлаевни яратывчулугъу 50-нчи йылланны ортасында уьстюнлюклеге етишме башлагъан. Кажлаев Дагъистан радио симфония оркестрин де яратгъан, сонг буса Дагъистанда композиторланы союзуну председатели болгъан, РСФСРни композитоларыны союзуну секретары да болгъан. 1989 йылдан тутуп Мурад Кажлаев Москвадагы Гостелерадио Академический уллу хорну ёлбашчысы болуп ишлей.

Мурад Кажлаев уллу абуру булангъы адам ол Италияда, Израильде, Кореяда ва башгъа уылкелерде де болгъан.

Мурад Кажлаев «Кёкден булутлар гете», «Къольязыв къуанны сыры», «Кубачили браслетни сыры» деген кинолагъа макъамлар язгъан. Мурад Кажлаев ЗООден де артыкъ макъамлар язгъан.

Учитель дарсда Мурад Кажлаев язгъан макъамлагъа охувчуланы тынглата, оланы аривлюгюне, ажайыплыгъына охувчуланы тергевион тарта. Сонг буса Мурад Кажлаевни яратывчулугъуну гъакъында сёзүн узата туруп бурай айта: «Мурад Кажлаевни гъакъында кёpler яхши сёзлер айтгъан, ону яратывчулугъуна оър даражада багъа берген. Америкалы композитор, профессор Керк Мичем шулай багъа бере: «Мурад Кажлаевни «Шамиль»

деген музыкалы асары 10 бёлюкден къурулгъан. Шу «Шамиль» ден асаргъа балет къурма бола. Мурад Кажлаевни музыкасы гъалиги музыкалы асарлар булан тенглешдиргенде олардан чеберлиги булан артыкъ. Асарда рус вальс, Шамильни анасы булан ёлугъуву, къайгъы-булар бары да адамгъа бек гючлю таъсир эте. Гележекде «Шамиль» деген асарны уллу уьстюнлеклер къаравуллай».

Учитель охувчулагъа музыканы адабият булангъы ьайлавугъакъында айта туруп, охувчулагъа Дагъыстан инче саниятны, ону оьсювю, не йимик уьстюнлюклеге етгени гъакъында билдири. Дагъыстанлы белгили композиторланы Готфрид Гасановну, Сергей Агабабовну, Наби Дагировну, Мурад Кажлаевни, Ширвани Чалаевни, Хизри Батыргишиевни, Абсалам Аскерхановну ва башгъаланы эсгере. Олар язгъян макъамларыны, ишлерини гъакъында айта.

Дагъыстан инче саниятда къалгъан атланы гъакъында айта, опера йырав Исбат Баталбекованы эсгерип, ону Дагъыстан инче саниятгъя, къумукъ культурагъа этген къошумлугъу гъакъында айта: Исбат 1922-нчи йылда Магъачкъалада тувгъан. Яшлай ишлеме башлагъан. 1933-нчю йылда III Интернационалны атындагъы фабрикде ачылгъан ФЗУ-гъа тюше. Сонг Буйнакскиде учителлер гъазирлейген училищеде охуй.

1938-нчи йыл Магъачкъалагъа къайтып, Исбат Дагъыстан радиокомитетде секретарь-машинистка болуп ишлей. Мунда ол музыканы кёп чалышывчуларын таный ва музыка булан иштагълана. 1940-нчы йыл Исбат радиону хорунда йырлама башлай, къумукъ ва дарги йырланы буса янгыз йырлай. 1943-нчы йылда ону Азейбарджан консерваториягъа йиберелер, шонда алты йыл охуп, яхшы натижалагъа етише. «Баку ишчиси» деген газет ону гъакъында бурай яза: «Исбат Баталбекованы йымышакъ, гёzel тавушу бар, профессор Колотова охутгъан бу къыз йырлавда тизив натижалагъа етме бажара».

1949-нчу йыл огъар консерваторияны битгенлигин исбатлап диплом бериле, операларда йырлама усталыгъы бары белгили бола.

Исбат Баталбекованы Ахундовну атындагы опера ва балет театрына ишге чакъыралар - охуйгъан уъч йылны узагъында Исбат онда йырлагъан.

Адабият дарсланы тил дарслар булан байлаву охувчуланы тилин оьсдюрме, оланы сейлеп бажарма, хабарлап бажарма уйрете.

Адабияг дарсларда тил дарсда алынгъан билимлер, бажарывлукълар чебер асарны уьстюнде ишлейгенде кёмек эте.

Охувчуланы текстге тергевион тартмагъа, агъвалатланы ва игитлени къыйматлап билмеге, асарны идея ва чеберлик даражасын ачмагъа тил дарслар булан байлав кёмек эте. Девюрню, жамиятны алдынлы идеяларындан англавлу болма асар нечик къуллукъ этегенин адабият критика ва адабиятны ахтарагъан илму (литературоведение) кёмек эте.

Рус адабият булан байлав къумукъ адабият дарсда гечилеген асарланы аслу келпетлерини уългю маънасын (оъз заманы учун ва бютюн инсанлыкъ учун) англамагъа, асарны стиль ва жанр башгъалыкъларын, язывчу асарда берген суратлавланы гёз алгъа гелтирип билмеге, сюжетни, композицияны, келпетлени, тизилиш элементлени, тилни суратлав чарапарын англама да кёмек эте.

Предметлени арасындагы байлавлар чебер асардагыы игитлени къыллыкъларын монологну ва диалогну, жанландырыв ва эпитет йимик англавланы аслу белгилерин билме кёмек эте.

Язывчугъа хас стиль башгъалыкъланы, гечилген асарлагъа берилеген адабият критиканы багъалавун англамагъа, белгили асарлагъа гёре доклад, реферат язмагъа да уйрете, къумукъ адабиятны къардаш адабиятлар булангъы байлаву охувчуларда интернациональный ругъ тарбиялама кёмек эте.

Адабият дарсларда адабият танкъытны ва адабият илмуну гъакъында сейлейгенде муаллим оъзюню сезон рус танкъытдан баштай. 11-нчи класда программагъа гёре адабият танкъытгъа берилген сагъатлар бар.

Учитель охувчулагъа къумукъ адабиятны оъсюв елуну гъакъында сейлейгенде-чебер асарны охувчугъа чечме кёмек этивде адабият танкъыт ва адабият илму агъамиятлы ер тутагъанын англатат.

Адабият танкъыт, адабият илму булан тенглешдиргенде, оъз девюрюнү адабиятына, айры-айры чебер асарлагъа къыймат берегенни охувчулагъа чечип англата. Танкъыт язывчуланы асарларыны яхши янларын, кемчиликлерин гёrsетип бере, охувчугъа чебер асарны теренден англама, аслу пикирине, оюна тюшюнме кёмек эте.

Адабият танкъытны оъсюв елуну гъакъында хабарлай туруп, учитель къумукъ танкъытны кюрчюсөн салывда ортакъчылыкъ этгенлени: Абусупьян Акаевни, Нутъай ва Зайналабит Батырмурзаевлени, Темирболат Бийболатовну, Шихаммат-къадини гъакъында айта. Олардан сонг Камиль Султановну танкъыт яратывчулугъу гъакъында сейлей.

Къумукъ танкъытны гъакъында айтагъанда рус адабият танкъытны гъакъында да айта:

Гёrmекли рус танкъытчи, публицист Виссарион Григорьевич Белинский 1811-нчи йылда тувгъан 1848-нчи йылда оълген. Шо къысгъа оъмюрюнү боюнда ол рус адабиятыны оъсювюне кёп уллу къошум этген, ону яратывчулугъу дюнья адабиятыны тарихинде макътавлу ер тута.

«Илмулагъа бажарывлугъу ёкъ» деп язып, гъакъыкъатда буса пача къурумну гъакъында оъзюню пикруларын яшырмай, тюз затны сейлейген саялы Москва университетден къувалангъан. В.Г. Белинский оъзюню терен идея философия пикрулары булан алдынлы интеллигенцияны абурун ва сюювюн къазана, язгъан асарларында ол нечик уллу гъакъыллы адам болгъанлыкъ герюне.

Студент йылларындан башлап яшавуну ахырына ерли ол оъзюню философия инанывларына амин күйде къала, алдынлы идеяланы якълап яуша.

Университетден къувалангъан сонг В.Г. Белинский, яшавгъа амал этмек учун журналист ишге урунма борчлу бола ва шо касбуну гъакъ юрекден сююп къала.

«Адабият умутлар» деген ону биринчи макъаласы до шо заманларда бүтюн алдынлы адамланы тергевюн тарта, яш оърюмлер айрокъда кёп сююп ва иштагъланып охуй.

Ол яшавну, философия илмуну гъакъында кёп ойлаша, материализмни къабул эте ва оъзюню заманында лап алдынла къаравлагъа - демократиягъа ва социализмге гъакъ юрекден инанып токътай. 1841 йылда Боткинге язгъан кагъызында ол булай эстере: «Социализм идеясы... мени учун идеяланы идеясы болуп къалгъан... Бары да зат шондан, шону учун ва шогъар багъып».

Белинскийни бютюн яшаву - халкъыгъа къуллукъ этивню къоччакъ уългюсюдюр Ону бютюн адабият чалышыву да шону исбат эте. Адабият ишге халкъыгъа къуллукъ этивню ишине йимик янашыв огъар чебер яратывчулукъда кёп оърлюклеге етишмеге имканлыкъ берген, чеберликни терен сырларын ачма кёмек этген.

Даим де инче саниятгъа, адабият асарларына яшав гъаллары булан тыгъыс байлавлукъда янашып, гёз къаратып Белинский чебер асарны идея ва чебер байлыгъын бир-бириндөн айырмагъан, халкъыны талапларын, гъисапгъа алмай, унутуп къалыв, алдынлы идеяланы гери урув, гъар художникни яратывчулугъун сёндюрюп къойма бола деп ойлагъан. Оъзюню шо пикрусун ол Гогольну мисалгъа алыш исбат этген. Белинский огъар уллу язывчугъа йимик янашгъан. Тек «Дос арада кагъыз юрютювде сайланып алынгъан ерлер» деген китабын оъзюне хас турвалыкъ ва тюзлюк булан гери ургъан. Ону «Гогольгъа кагъызын» В.И. Ленин яхши къыйматлагъан.

Шо девюрдеги язывчулагъа Белинскийни янгыз эстетика ва философия ойлары тюгюл ол оъзю де, ону инсан къылыштары да бек таъсир этген. Ону таъсирлиги булан Тургеневни, Некрасовну, Достоевскийни, Гончаровну, Григоревични ва оъзге язывчуланы яратывчулугъу оъсген. Рус ва кёбюсю гъалда дюнья адабиятыны оъсювюне де Белинский кёп таъсир этген ва этип де турған.

3.5.Къумукъ адабият дарсларда охув алатланы ва янгы технология къоллав

Школада юрютюлеген дарслардан лап да аслуларындан бириси - адабият дарслар. Бу дарслар охувчуларда эстетика ойланы уята, яшларда

наслудан наслугъя бериле гелген асыл хасиятланы тарбиялай. Охувчуланы къылыштыкъ якъдан, ругъ якъдан оьсювюне де бу дарсларда агъамият бериле. Бу дарсларда учитель охувчуларда ана тилине ва адабиятына сюов түвдур.

Охувчуларда жамиятны алдында оьз борчун кютме гъазирликни, таза къылыштыкъны, оър инсан хасиятланы түвдурма адабиятдан дарс береген учительни борчу.

Адабият дарсларда язывчуланы яшавундан, асарланы келпет ва чеберлик аламатларындан, адабиятны теориясындан кюрчю маълуматлар бериле.

9-11-нчи класларда гечилеген монография ва обзор материаллар адабиятны оьсювюнде шо асарланы ерин, оътген ва гележек яшав учун шоланы агъамиятлыгъын белгилей. Бу класларда язывчуну яшаву ва яратывчулугъу булан таныш болагъанда охув алатлар, масала, язывчуну портрети, ону яшагъан ерини суратлары, сонг язгъан асарларыны тарихине гёре этилген суратлар къоллана.

Учитель язывчуну яшаву гъакъында яда асарда айтылагъан тарихи ишлер гъакъында жанлы гиришив сёз оътгере. Охулагъан материалны оьзге халкъланы фольклор ва адабият асарлары булан тенглешдирип, фильмлени, кинофильмлени, музыканы, адабият асарланы къоллап олагъа теренден тюшюнмекни охувчулардан далап этмеге борчлу. Эпос асарлар кебюсю сюжетли бола. Шо буса учительге асарны уйретегенде тюрлю-тюрлю къайдалар къоллама имканлыкъ бере. Дарсда асаргъа гёре этилген суратлар, альбомлар, таблицалар, ишлер, слайдлар, ноутбуклар, кинофильмлер къоллана. Асаргъа гёре онгарылгъан соравлар ва тапшурувлар да къоллана.

5-нчи класда Йырчы Къазакъны яратывчулугъу булан охувчулар таныш бола. Дарсда Йырчы Къазакъны суратын къоллай. Портретин язгъан художникни гъакъында хабарлай «Юнисилау, Джамал, Моллаев, Аскар Сарыджа - булар аты айтылгъан художниклер. Юнисилау оъзюню суратларында Дагъыстанны табиатын, адамларын ва тарихин гёrsетген. Оъзюню оьз халкъын кёп сюоп, ону абурун гётерип суратлар язгъан.

Юнисилау айтылған шаирлени Магъмутну, Батырайны портретлеринде этген.

Магъаммат Юнисилау Багъавдин Астемировну, Аткъай Аджаматовну ва Анвар Гъажиевни асарларына гере де суратлар этген.

Йырчы Къазакъыны суратын этген Юнисилау оъзюню уллу анасы Хаписатдан Йырчы Къазакъыны гъакъындан эшитген. Юнисилау Къазакъыны хасиятларын ушата, суратда шо хасиятланы гёrsетме де сюе. Художник Юнисилау Йырчы Къазакъыны гъакъында кёп ахтарывлар этип, ону яратывчулугъун уйренген. Портретин этегенде яда Сибирге багъышлангъан суратлар этегенде Къазакъыны йырларын йырлай болгъан.

1956-нчы йылда Юнисилау Къазакъыны бирдагъы портретин яза.

Магъмутну суратында Юнисилау ону бетиндеги иржайыву пашман экенин герсете. Шаирни гёзлеринде де пашманлыкъ бар. Ону юреги талпына, терен гъислер къоймай, юрегинде уллу сююв ес болуп тұра - художник Юнисилау буланы барында шаирни портретинде герсетип бажара.

«Магъмут Карпат тавларда» деген суратын да художник уллу усталыкъ булан эте. Шаир Магъмут Карпат тавланы - табиатында арив гийинген, алгъа талпына, шаирни юзю ачыкъ, гёнгю шат. Башгъа сураты Дағыстан табиатда этилген. Бу суратда шаир пашман, уьстюне гийген чепген къапталы да кюлтюс, шаир ойлу, пашман юзлю. Художник Магъмутну яратывчулугъун да яшдан тутуп яхшы биле болгъан. Ону уллу сюювге багъышлангъан асарлары художникге таъсир этген. Ону йырларын билеген Юнисилау агъач къомуз чертип йырлагъан.

Даргили шаир Батырайны суратын этегенде художникге бираз къыйын болгъан, хыйлы заман иши бажарылмай турған. Сонг ону асарларын охуп, оланы маңналарына тергев берген сонг Юнисилау суратын этип де бажаргъан.

Батырайны гъакъылын, усталыгъын, ону ойларыны теренлигин ушата. Юнисилау Расул Гъамзатовну яратывчулугъуна гёре де кеп суратлар этген. Р.Гъамзатовну «Турналар», «Цаданы къабурлары», «Къарт тавлулар», «Ана

тил» ва башгъа шиъруларын гёнгюндөн биле. «Жагыил Расул Гъамзатов юртлуларыны алдында сейлей» деген сурат эте. Суратда бирче Фазу Алиева, Машидат Къайырбекова, Камиль Султанов эретургъан.

«Кавалер батареяда Магъмут» деген суратын Юнисилау Лермонтовгъа ошатып этген. Бу экиде шаирлени къысматлары бир, буланы экисин де шиърулары саялы оылтурген. Экиде шаирни къысматлары къайгъылы болгъан. Юнисилау Магъмутну суратында ону пашманын, талайсызын гёрсетген.

Дарсда язывчуланы портретин къолламакъ охувчулагъа адабият асарны англама кёмек эте. Портретде - суратда художник адамны хасиятларын гёрсете.

Айтылгъан шаирлер, язывчулар художниклени тергевион тартгъан. Эффенди Капиевни келпетин айтылгъан художниклер А. И. Августович и Н. Лаков язгъанлар. Александр Иванович Августович этген портретинде Капиевни яратывчу адам болгъаны герюне, ону пагымусу билине. Н.Лаков язгъан портретинде Эффенди Капиевни келпети дагъыдан да гючлю бериле, ону терен гъакъылы, пагымусу, гъар якъдан англавлу болгъаны билине. Мангалайына тюшеген толкъун чачлары, адамгъа илиякъылы бети суратлангъан.

Дагъыстанны айтылгъан шаирлери: Сулейман Стальскийни, Гъамзат Цадасаны ва Абдулла Магъамматовну портретлерин де Александр Августович этген.

Абуталиб Гафуровну къолунда агъач къомузу булан суратын художник В. Смирнов этген. Бу суратда шаирни уллу ойлу гёзлери адамны тергевион тарта. Сулейман Стальскийни ва Гъамзат Цадасаны портретлерин художник Джемал этген. 10-нчу класда Сулейман Стальскийни яратывчулугъун уйренегенде В. Смирнов, М.-А. Джемал, Х. Аскар-Сарыджа этген суратланы къоллама ва тенгелешдирме ярай.

Дербентдеги музейни тилевионе гере Смирнов ону суратын этген. Художник Джемал Сулейман Стальский тахтада олтургъан суратын этген. Тахтамекге сомакъ яйылгъан. Сулейман Стальскийни бир аягъы

ерге саллангъан, бириси аягъы жыйылгъан. Джемал шаирни ич дюнъясын гёрсетме сюе, ону жагълыгъын, енгиллигин, яйывну оювлары, шаирни ачыкъ юзю шаирни атына къыйыша. Сулейман Стальскийге XX асрун Гомери деген ат тагъылгъан. Шу сурат шо атгъа къыйыша деп айтма ярай. Аскар-Сарыджа этген портретде - чачал бёркю, уьстюнде тону. Шаирни лезги халкъгъа ювукъ экенин герсете. 1969-нчу йылда Сулейман Стальский гечинген, сонг Анотолий Ягудаев «Ашуг Сулейман Стальский» деген сурат этген.

Адабият дарсларда чебер асарны яда шиъруланы уйренегенде магнитофону къолласа охувчулагъа чебер сезнү усталарыны охуву таъсир эте.

Школада гечилеген асарлагъа гёре салынгъан радиоберилиш де бу ишде кёмек эте. Масала, Аткъай Аджаматовну яратывчулугъун уйренегенде «Костекли шаир» деген радиопостановка къоллана. Бу радиоберилишде Аткъайны тавушу, сонг буса артистлени тавушлары бар. Аткъайны асарлары ва олардан гесеклер охула. Фаина Графченко Аткъайны яшаву ва яратывчулугъу гъакъында хабарлай. Сонг болагъан дарсларда Аткъайны шиъруларын И. Багирова ва В. Мещерина деген артисткалар язгъан грамзапислеге тынглайлар.

Школада программагъа гёре къумукъ адабиятдан асарланы гечегенде фонохрестоматиядан материаллар къоллана. А. Шарапов ва С. Мухтаров 5-11 класлар учун фонохрестоматия тизген, ону пайдасы школа учун кёп уллу. Гиришив дарсларда, натижа дарсларда, обзорный лекцияларда, язывчуну ва шаирни яшавуна ва яратывчулугъуна багъышлангъан дарсларда фонохрестоматиядан кассеталар къоллана. Текстни чебер ва таъсирли охув дарсларда да кассеталар къоллана, охувчулар сёзню усталарыны тавушларына тынглайлар.

Текстни анализ этеген дарсларда магнитофонгъа язылгъан тавушлагъа тынгланмай, неге тюгюл учительни жанлы сёзю къоллана.

Фонохрестоматия дагъыстан адабият, маданият, музыка дарсланы, адабият ахшамланы юрютегенде, шаирлени, язывчуланы тувгъян гюнюн – юбилейин ойтгерегенде къоллана.

Фонохрестоматия Л.П. Прессман деген методистни сёзлерине гере «адабиятдан хрестоматия инче саниятны кёмеклиги булан этилген. Бу фонохрестоматиягъа гирген материал охувчуланы эстетикадан ва тарбиялавдан, билим беривден оьсдюрме кёмек эте. Охувчуланы тилин оьсдюрювде де кёмек эте. Школаларда фонохрестоматияланы къолламай, кебюсю гъалда къоллап да бажармайлар. Охувчуланы тюз охумакъгъа чебер охумакъгъа ва таъсирли охумакъгъа уйретеген алат - фонохрестоматия. Фонохрестоматиягъа тынглап бажарма, негер агъамият бермеге тарыкъны учитель охувчулагъа англата. Фонохрестоматиядагы материалны радиода ишлейген дикторлар, артистлер, адабиятчы алимлер охуйлар.

Фонохрестоматия булан ишлейгенде шулай ишлер юрююле:

- а) адабият материалны охумакъ, огъар тюшюнмек.
- б) текстни уьстюнде ишлев, магнитафонда язылгъан текстге тынгламакъ ва ону англамакъ.
- в) тынглагъанына гере айтып да бажармакъ.

Фонохрестоматиягъа гёре ишлейгенде учитель тийишли къайдаланы къоллай, тапшуулар кюте. Масала шулай тапшуурувлар бериле:

- а) чебер охувгъа уйретеген тапшуурувлар кютмек (текстлени прозадан, поэзиядан уйренелер.
- б) авуз ва языв ишлени кютмек.
- в) чебер охувгъа тынглагъан сонг гъар якъдан англама, къабул этме кёмек этеген тапшуурувлар.

Шолайлыкъда дарсда фонохрестоматияны къолламакъ охув ишге кёмек эте, охувчуланы чебер охувгъа, таъсирли охувгъа пагъмусун оьсдюре, эсин, тилин оьсдюрювде де кёмек эте.

Эгерде учитель аян алатланы, магнитофонланы тийишли күйде къоллап бажарса иши хыйлы алгъя гете.

Бу фенохрестоматия янгыз адабият дарсларда къолланып къалмай. Школада класдан ва школадан тышда юрюлеген ишлерде де къоллана. Бу аудиопособие дарсларда охувчуланы билимлерин теренлешдирме, генглешдирме ва музыканы, театрны гъакъында билимлер алма кемёк эте. Пособиеде дагъыстан шаирлени сёзлерине язылған гъар тюрлю миллетлени йырлары къоллангъан. Гъалиги шаирлени асарлары, дагъыстан классиклени асарлары, игит тарихи йырлар: Шамилни гъакъында, Хочбарны гъакъында, Парту Патиманы гъакъында йырлар да пособиеге гирген. Бу йырларда халкъ елевчүлөгө, душманлагъа къаршы чыгъа, Ватанын, элин аявлай. Охувчуларда шулай йырлар ватанына, элине сююв тувдур.

Йырчы Къазакъыны яшавун ва яратывчулугъун уйренегеде «Йырчы Къазакъ» деген балетге тарихи драмасын 2000-нчи йылда язған Наби Дагыровну операсы дарсда къоллана.

Оырдеги класларда Йырчы Къазакъыны яратывчулугъун уйренегенде режиссер-постановщик Осман Ибрагимов язған либретто къоллана. Либреттону къумукъчагъа Багъавутдин Узунаев гечюрген.

10-нчу класда Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген пьесасын гечегенде Готфрид Гъасановну операсы къоллана.

Манашир Якубов «Очерки истории дагестанской советской музыки» деген китабында булай яза: «Давну заманларында «Айгъази» деген пьесасы Алим-Паша Салаватовну сағынадан таймай эди.

1943-1945-нчи йылларда «100-ден» артыкъ сағынада ойналған «Айгъази», давдан сонгда халкъны сююмлю пьесасы болуп токътай. Давдан сонг пьесасын янгырта, темасын генглешдире.

Готфрид Гъасановну музыкасы айрыча арив тие. Къумукъ йырланы ва кюйлени къоллап игитликни ва лириканы бирче къошуп асарны гючлендире. Пьесада «Сюйгенлени ёлугъувлары», «Айгъазини ва Умавну дослары булан елугъувлары», «Булкъалардагъы йырлар ва бийивлер» деген эпизодлар гючлю герсетилген. 40-нчы йылларда Готфрид Гъасановну музыка асарларыны концерти бола, Киевни филармониясында дирижер

Брагинскийни елбашчылыгъы булан, Мурадова Барият Гюлкъызыны йырын йырлай.

Музыка къолланагъан дарсны методикасы шулай: музыка асарны гъакъында хабарлагъан сонг охувчулар музыка асаргъа тынглайлар. Сонг о асарны гъакъында сейлейлер. Дарсны ахырында натижа чыгъарыла: Инче саниятны адабият булан аралыгъы бар. Музыка сезню тюз англама кёмек эте. Школаны программасына gere 10-нчу класда «Хочбар» деген эпос йыр уйрениле. Бу дарсда Готфрид Гъасанов язгъан операны гъакъында айтыла. Наби Дагыров вокалны онгаргъан. Готфрид Гъасанов XX-нчы юз йылны 30-нчу йылларында язгъан, тек сагынада асруну ахырында ойналгъан.

Дарсда адабият сезню музыка булан учитель байлай, Готфрид Гъасановну гъакъында айта: «Готфрид Гъасанов-20-ичы асруда Дагыстан маданиятда уллу уьстюнлюк болуп токътай. Готфрид Гъасанов 1900-нчю йылда Дербентде тувгъан, музикальный билим Москвада, Ленинградда алгъан. Готфрид Гъасанов 20 йыллыкъ заманындан башлап фольклор асарланы жыйма башлагъан. Гъасанов авуз яратывчулукъда этген ахтарывчулукъ иши саялы Пачалыкъ музыка институтну член-корреспонденти болуп сайлангъан.

Г.Гъасановну гъаракаты булан Темиркъазыкъ Кавказда музикальный техникум ачыла. Магъачкъалада Дом художественного воспитания детей-сонг Дом пионеровгъа айлана. Готфрид Гъасанов Пачалыкъ ансамбльни ёлбашчысы болгъан.

1929 йылдан башлап Гъасанов Самарагъа, Ленинградгъа бара, о шагъарларда ишлей, сонг 1935-нчи йылда Дагыстангъа къайта.

1937-нчи йылларда опера оьсме башлай, Къазахстанда, Киргизияда, Узбекистанда, Татарияда опералар языла. 1937-нчи йылда опера яратма Дагыстанда конкурс башлана.

«Хочбарны» сюжетин Г.Гъасановгъа Эфенди Капиев язгъан, Наталья Капиева либреттону язгъан. «Хочбар» деген эпос йырдагъы агъвалатланы суратлавлар, баш игитни келпети, ону чеберлиги Г.Гъасановну тергевион тартгъан.

«Опера Хунзахда ханны уюндеги байрамдан башлана. Дертюнчю действияда ярлы Али Гыидатлыгъа къачгъан. Нуцалны гъакъында, Хочбарны гъакъында хабарлай. Нуцал Хочбарны гёрюп ярамай. Байлардан алып ярлылагъа берегенин ушатмай. Сонг гъилла булан чакъырып оылтурме сюе. Хочбар шекленсе де Нуцалны намартлыгъына, ону чакъырывуна рази болуп Хунзахгъа бара. Сонг Хочбарны Нуцал пленге алма айлана. Нуцалны оюн билген Хочбар байны эки де яшларын алып отгъа оызю атыла».

Адабиятдан дарс береген муаллим Готфрид Гъасановну музикалы драма асарына охувчуланы къарама элте. Къарама элтгинче Готфрид Гъасановну яшаву ва яратывчулугъу гъакъында лакъырлашыв оытгере. «Хочбар» деген эпос йырны эсгере, шону сюжетине гёре опера язылгъаны англата.

Сонг операгъа къарагъан сонг да лакъырлашыв оытгере. Операда ойнайгъан артистлени гъакъында, оланы костюмлери гъакъында хабарлай, охувчулагъа англамагъан ерлерин англата.

Гъасановну операсында ЗОдан да артыкъ макъамлар къоллангъан. (авар, лезги, дарги, къумукъ, лак кюйлер).

Г.Гъасанов 1943-нчю йылда «Дагъыстанны джигитлери» деген оратория яза, Гъамит Рустамовну «Юрек сойсе» деген пьесасына музика яза. Дагъыстанны театрларында 12 пьесагъа музика яза.

Магъаммат Хуршиловну «Андалылар» деген пьесасына да музика яза. Бу музикалы асарда аслу ер «Гиришив», «Марш», «Надиршагъыны чатырында балет бийив» деген эпизодлар айрыча ер тута.

1939-нчу йылда Г.Гъасанов Ленинграддагъы музикально-педагогика училищеде дарс бере.

Дав башлангъанда Г.Гъасанов Ленинграддагъылар булан шагъарны оборонасына гъазирлене, окоплар къаза. Училищени Ташкентге гечюре, ағылюсун Дагъыстангъа йибере, озю Готфрид Гъасанов Ленинградда къала.

1942-нчи йылда язбашда Готфрид Гъасанов авруй, сонг Дагъыстангъа къайта. 1943-нчю йылда Дагъыстан йырланы ва бийивлени ёлбашчысы бола. Готфрид Гъасанов къумукъ театрны музыка белюгюню ёлбашчысы болуп да ишлей. Радиокомитетде ишлейген йыравлагъа дарс бере, симфония оркестрде дирижер болуп ишлей. Готфрид Гъасанов кеп йырлар ва макъамлар яза. 20дан да артыкъ музыкалы сочинениелер язғын.

Готфрид Гъасанов фольклор материалны уьстюнде ишлей. 1956-нчы йылда «Къумукъ йырлар ва сарынлар» деген иши чыгъя. Сонг «Юз Дагъыстан халкъ сарынлары» деген антологиясы чыгъя. 1950-нчи йылда Уллу Совет энциклопедияда Готфрид Гъасанвону Дагъыстан музыкасы маданияты гъакъында макъаласы чыгъя.

Готфрид Гъасанов 1947-нчи йылда биринчилей Союз композиторлагъа алына.

40-нчы, 50-нчи йыллар Готфрид Гъасановну яратывчулугъуну келлеси болуп токътай.

1957-нчи йыл Готфрид Гъасанов авруй. 1960-нчу йылдан тутуп янгыз къомпозиторлукъга озюн багъышлай.

Готфрид Гъасанов алтмыш беш йыллыкъ чагъында гечине.

Дагъыстан музыка училищеге Готфрид Гъасановну аты къоюлгъан, гъар йыл республикада Готфрид Гъасановну атында конкурс ойтгериле.

2000-нчи йылда ДНЦ РАН да Готфрид Гъасановну эсделигине багъышлангъан байрам - ахшамында «Готфрид Гъасановну яратывчулугъу ва дагъыстан культурасы» деген доклад илму къуллукъчусу Эльмира Абдуллаева охуй. Готфрид Гъасановну уллу атасыны атасы Магъаммат Ярагъи, уллу атасы Гъасан Алкадари болгъан, агъасы Генрих белгили конструктор болгъан.

Къумукъ адабиятдан дарс береген учителлеге композитор Магъаммат Гъусейнов язгъан драмалы «Эмин» деген поэма да кёмек этежек. Бу асар камерный оркестргъа язылгъан. Музыкалы йыллар да чыкъыган лап да тизив асар.

Етим Эминни къысматы къыйынлы болгъанны халкъ биле. Къадини уланы болгъан Етим Эмин языкъ халкъны яны болгъан, халкъны къыйыны булан тургъан. Оъзюню поэзиясында халкъны языкъ яшавун, агын гёрсетген. Магъаммат Гъусейнов шаирни поэзиясына гёре оъзюню музыка асарын яратып бажаргъан.

Етим Эминни поэзиясыны аслу темасы асарны уьчюнчю белюгюнде суратлана. Бу белюкде зурнайны тавушу - адамланы зигери йимик чалына. Поэманы арты - адамны къаршылыгъы яшавдагы тюзсюзлюклеге, къыйынлыкълагъа о поэманы кульминациясы болуп токътай. Етим Эминни «Кёмек гезлеймен» деген шиърусу эсибизге геле.

Бу поэма Дагъыстан пачалыкъ симфония оркестр булан Шамиль Ханмурзаевни ёлбашчылыгъы булан согъулгъан. Сонг Дагъыстан филармонияны камерный оркестри Сергей Хржановскийни ёлбашчылыгъы булан кёп керенлер сокъгъан.

Бу «Эмин» деген поэмагъа Москвадагъы, Лениграддагъы, Бурятиядагъы, Саратовдагъы, Астрахандагъы музыкаведлер тергевюн тарта, поэмагъа яхши багъа бере. Бу поэмада фольклор асарлардан алынгъан макъамлар да бар.

Бу поэмагъа тынглайгъанда адамны пашманлыкъ къуршай. Инсанда гъар тюрлю гыслени тувдурा.

11-нчи класда Расул Гъамзатовну яратывчулугъун уйренегенде охувчулар белгили композитор Мурад Кажлаевни яратывчулугъу булан таныш болалар.

Мурад Кажлаев белгили композитор, пианист, жамият чалышывчу, Дагъыстан музыканы кюрчюсүн салгъанлардан бириси.

Мурад Кажлаевни оыр пагымусун «Горянка» деген балети гёрсетген. Мурад Кажлаев 42 кинофильмге музыка язған.

Мурад Кажлаевни яратывчулугъуна Галина Ушакова, Шостакович, Виноградов, Гамзатов, Хачатурян, Соловьев-Седой оыр багъа берген.

Къумукъ адабиятдан дарс береген учителлер дарслары яхшы ва пайдалы болсун деп инче саният булан байлав тута.

Методика герсетеңен күйде дарсларда къолланагъан аян аллатлар, музыкадан альбомлар, пьесалардан гесеклер дарсланы бай эте, охувчуланы оюн, пикруларын теренлешдире, генглешдире, авуз ва языв тилин оысдюре, адабиятдан ва адабиятны теориясындан англавларын артдыра.

Къумукъ адабият дарсда къолланагъан аян аллатлар, музыкадан альбомлар, пьесалардан гесеклер, портретлер, суратлар, кинофильмлер дарсны къужурлу этме, охувчуланы англавларын артдырма кёмек эте.

Пьесагъа, киногъа къарамакъыны охувчулагъа билим беривде ва тарбиялавда уллу агъамияты бар. Дарсда киногъа къарагъанча учитель адабият асарны язған язывчуны, шаирни гъакъында гиришив сөз айта. Асаргъа гёре салынгъан кинону гъакъында учитель бир - эки сөз айта. Кино асарны англамагъа, тюшюнмеге игитлени тюз хасиятламагъа кёмек эте.

Кино ва телевидение билим алывда гъар якъдан кёмек эте. Охувчулар адабиятдан оызлени билимине кинону кёмеклиги булан къошумлукъ этелер.

Адабиятдан дарс береген учительни язывчуланы яшаву ва яратывчулугъу гъакъында, сонг язывчуланы кагъызлары - эсделиклери гъакъында, язывчуланы ёлугъувлары гъакъында охув фильмлери болма герек.

Охув фильмлени арасында шаирлени, язывчуланы тувгъан ва яшагъан ери булан таныш этеген киноэкскурсиялар болма тюше.

Кинолар охувчуланы асарны игитлерини портрети булан таныш эте, игитни ич дюньясын англама ва асарда гёрсетилген асруну - заманны, шо замандагы адат - кылыкъ ёлланы англама да кёмек эте.

Асарны чечегенде, дарсны беклешдирегенде де охув фильмлени къолласа шо да пайда бере.

Сулейман Стальскийни, Гъамзат Цадасаны, Къыяс Меджидовну, Расул Гъамзатовну яшаву ва яратывчулугъу гъакъында кинофильмлер бар. Бу киноланы гиришив дареларда, беклешдирив дареларда къоллай. Кино охувчулагъа шаирни, язывчуны яшавун ва яратывчулугъун уйренивде кёmek эте.

Учитель охувчулагъа кинода герсетилген ерлер (язывчуны яшавундан) фрагментлер нечик агъамиятлы экенин англата.

Кинофильм охувчуланы язывчугъа, ону яратывчулугъуна ювукъ эте. Охувчулагъа англатма тюше:

1) кинофильм - яратывчулукъ иш, китапда ва асарда берилген күйде кино чыгъарылмай;

2) кино сценарийге гёре чыгъа. Сценарийни сценарист оъзбашына яза, бир ерлерин тайдыра, бир-бир затлар къоша.

Учитель кино адабият асаргъа ювукъ салынагъанын яда салынмагъанын токъташдыра;

3) адабиятны ва киноны оъзлеге хас айры ерлери де бар, ортакъ ерлери де бар.

Дарсда кинофильмлени къоллав авуз тилни (лакъырлашыв) ва языв (рецензия) тилни оъсювюне кёmek эте.

Кинофильмлени къоллавда шулай иш кютюле:

1) планлар тизегенде адабиятдан дарс береген учитель алдын ерли фрагментлер дарсны къайсы белюгенде къолланагъанын токъташдыра;

2) кинофильмни гёрсетгинче охувчулагъа кинону чыгъаргъанланы ва кинода ойнагъан артистлени гъакъында айта;

3) охувчуланы ялкъырмас учун, кинофильмлени сав дарс герсетмей.

4) кинофильмни дарсда къоллайгъанда лап кёп къолланагъан къайда лакъырлашыв.

Муаллим план къура, соравлар гъазирлей, асарда инг де аслу ерлерин токъташдыра.

5) охувчулар къарагъан киносuna рецензия яза;

6) класдан тышдагъы дарсларда, кружокларда охувчулар кинону ва режиссерланы гъакъында къошумлукъ материаллар алалар.

Масала, Агъматхан Абу-Бакарны асарына гёре «Чегери» деген кино салынгъан. Программагъа гёре асарны гечген сонг учитель кинону гёрсете. Беклешдирив дарсда хабарлав юрютюле, кинодагъы лап да къужурлу ерлерине гёре лакъырлашыв къурула. Киногъа къарагъан сонг дискуссия оytгериле.

11-нчи класда Агъматхан Абу-Бакарны «Мени Серминазыма минчакълар» деген асарына гёре этилген кинофильм дарсда къоллана. «Адам ва Гъава» деген кино, «Кубачи гюmez браслетни сыры» деген кино, «Къуранны сыры» деген киноларда адабият дарсларда къолланалар.

Дарсда шулай иш юрютюле:

- a. кинону эпизодларын хабарлав;
- b. гёрген киносуна охувчулар береген багъа;
- c. кинону гъакъында пикрулар.

«Мени Серминазым» деген асаргъа гере салынгъан кино Агъматханны асарын охувчугъа англама кёмек эте. Киногъа къарагъанча учитель шулай къаст сала: асарны ва кинону ювукълугъун токъташдырмакъ.

Кинодан сонг охувчулагъа шулай соравлар бериле:

- 1) Асадагъы ва кинодагъы игитлер бир-бирине ошаймы, хасиятлары ювукъ гелеми?
- 2) Тавортланы яшавун кинода тюз герсетеми?
- 3) Асар булан язывчу Абу-Бакар не айтма сюе?

Лакъырлашывну артында шулай натижа чыгъарыла: адабият ва кино бир-бирин толтура. Кинода режиссерну, актерну этген иши, кинодагъы ва чебер адабиятдагъы чебер аламатланы башгъалыгъы бар. Охувчулар оyzлени ойларын, пикруларын айтып бажармагъа, асарны чечип бажармагъа уйренелер. Оyzлени пикрусун шулай соравлагъа гере аита:

- 1) Бахадур сизин гъисабыгъыздан нечик улан болгъан?
- 2) Ону лап да арив ва яхшы хасияты къайсыдыр?
- 3) Бахадурну игитлилиги, къоччакълылыгъы неден герюоне?

- 4) Бахадур Дагъыстанны юртларындан не излей?
- 5) Гъар юртда Бахадур оъзюн нечин тута?
- 6) Бахадургъа Зульфиядан халча тюшеми?
- 7) Повестдеги Бахадурда кинодагъы Бахадурда бир-бирине ошаймылар? Англатыгъыз.
- 8) Бахадур сюеген къызы Серминазгъа нечик минчакълар онгаргъан?

Охувчулар киногъа къарагъанда адабият асарны охума да сюелер? Кинодан сизин эсигизде не къалды? Асадагъы игитлени ва кинодагъы игитлени келпетлерин язывчу бир йимик суратлагъанмы?

Язывчу Агъматхан Абу-Бакар мурадына етгенми?

Охувчулар киногъа къарагъан сонг шу соравлагъа жаваплар излейлер. Асада гётерилеген масъалалагъа маъна берелер. Адат къылышъ якъыттар тергев тарталар.

Охувчуланы тарбиялавда ва билим беривде аслу ер илмуда тута.

Гъар дарсда учитель охувчуланы илму булан таныш эте демек, дарсда гъар тюрлю тармакълардан билимлер бериле, предметлени арасындагъы байлавлар охувчуланы англавларын артдыра. Охувчуланы излевчю ахтарывчу ишге муштарлы эте.

Учитель язувчуну биографиясына багъышлангъан кинону оъзбашына къарамагъа тапшура. Сонг охувчулагъа язывчуну, шаирни яшаву ва яратывулугъу гъакъында киносценарий язмагъа тапшуруув бере.

Гъар охувчу язып гелген сценарий класда охула, тийишли күйде тюзлене.

Дагъыстан шаирлени ва язывчуланы гъакъында шулай кинолар чыкъыган: Сулейман Стальскийни гъакъында «Йыр шулай тува», «Гъамзат Цадасаны сокъмагъы булан» деген кино, «Яшавну зувгъанлары», «Бизин Расул» ва ш.б. Расул Гъамзатовну гъакъында, «Тавларда къалгъан юрек» - Къыяс Меджидовну гъакъында.

«Тавларда тувгъан пагъму» деген кино Агъматхан Абу-Бакарны гъакъында.

Чебер кинофильмлеге Расул Гъамзатовну «Тавлу къыз» деген лиро-эпос поэмасына гёре салынгъан, «Хочбарны гъакъында хабар» деген кинолар да гире.

3.6. Адабият дарсланы планын къурув

Адабият дарслар бир-нече журагъа белюне: гиришив дарслар, текстни уьстюнде ишлев дарслар, беклешдирив дарслар, диспут-дарслар, лекция-дарслар, концерт-дарслар ва ш.б.

Гиришив дарсны уългюсю.

Гиришив дарсларда асарны авторуну гъакъында яда асарны яратыв тарихи гъакъында сейлене.

Дарсны темасы : Аткъай Аджаматовну яшаву ва яратывчулугъу

Адабият:

- 1.Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах / Сост. Р.И. Альбеткова.-М..1991.
- 2.Ильин Е.Н. Рождение урока.-М..1986
- 3.Урок литературы: Пособие для учителя/Сост.Т.С.Зепалова, Н.Я.Мещерякова.- М..1993
- 4.Магомедова С.А. Теория и методика обучения родной литературе. УМК. Махачкала.2011.
- 5.Шахмарданова С.А. Использование новых педагогических технологий на уроках родного языка и литературы //Материалы Международной научно-практической конференции.- Махачкала,2012.

11 клас

Дарсны мурады: Охувчуланы Аткъайны яшаву ва яратывчулугъу булан таныш этмек. «Мен оъктеммен» деген асарны тарихи яратылывун англатмакъ.

Дарсда къолланагъан аян аллатлар: Аткъайны сураты, китаплары, З.Н. Батырмурзаевлени де суратлары , слайдлар , интерактив доска.

Дарсны юрюлюшю

1.Къурум мюгълет(1-3 мин)

2.Уйге берилген дарсны сорав (15-20 мин)

Р.Гъамзатов «Къурдашланы аягъыз»(генгюнден)

а) Шаир Расул Гъамзатовну шиърусунда не масъала гетериле?

б) Къурдашлыкъга шаир нечик янаша?

в) автор охувчуланы неден сакъ болма чакъыра?

3. Янгы дарсны англатыв (15-20 мин)

а) Гетген дарсны да янгы дарсны да арасында байлав тувдурмакъ. Расул Гъамзатов ва Аткъай Аджаматов янаша ишлегенлер ва бир йимик темалагъа язгъанлар.

б) Охувчулагъа Аткъай Аджаматовну гъакъында тындырыкълы күйде хабарламакъ.

Аткъай Аджаматов 1910-нчы йылды Эндирайли Абдулгъекимни ағыллюсунде тувгъан.

Аткъай - шаир, прозаик, драматург, публицист гъисапда белгили. Прозаны ва лирика – эпос поэмаланы жураларында ол этген къошум айроркъда кеп.

Яратавчулукъ елун Аткъай 20-нчы йылларда башлагъан. Ол фольклор жыйывчу гъисапда да белгили. Аткъай таржумачы гъисапда охувчулагъа таныш. Пушкинни, Лермонтовну, Гогольну, Толстойну, Чеховну , Горькийни асарларын гечюрген.

Аткъай тувгъан барынгъы Эндирий деген юртда , «Тарихи-Дербенд-наме»(17асру) деген китапны яратгъан Магъаммат Аваби Акъташлы, белгили шаир Идрис Апенди(19асру) ва башгъалары да шо юртда тувгъан.

1929-Буйнакск педтехникумну битдирген, сонг «Елдаш» деген газетде загъмат текген.

30-нчу йылларда яш язывчу янгъы яшав учун юрюлеген ябушувда «Культсанштурм» деген агъымда уллу къайратлыкъ булан ортакъчылыкъ этген.

30-нчу йылларда «Генгюллюк-устьюнлюкню кюрчюсю», «Тар тавдан эркин тюзге» деген очерклери, «Жагыилликге чапгъын» деген поэмасы булан охувчуланы таныш этген.

Аткъайны гертиликтине мердешлерине къатышылып яратылгъан асарларындан (соц.реализм) – «Бары есликге ур ялын» деген поэмасы белгили. Инсанланы дюньягъа къаравуну, англавуну алмашыныву, терс хасиятлардан арчылагъаны Аткъайны «Тупав» деген повестинде суратлангъан.

Уллу Ватан давну йылларында Аткъай оъзюню яратывчулугъун поэзия, проза, драматургия жанырларында узатгъан.

«Ансар», «Болат къапгъун» деген пьесалары да халкъга таъсир этеген асарлар болуп чыкъды. «Мен оъктеммен» деген асарында инкъылапчылар Зайналабитни ва атасы Нугайны келпетлерин къужурлу къайдада яратма бажаргъан.

Давдан сонг язылгъан проза асарлары: «Къумукъ тюзде» , «Игитни агълюсюсю», «Жан къурдашлар», поэмалары: «Сотав булан Рашия», «Рабият», «Къубагийикни мююзлери», «Акъ гечюрчюн» ва ш.б. охувчуланы сюондордю.

4. Янгы теманы беклещидирив (3-5мин)

- а) Аткъай Аджаматовну яратывчулугъу нени герсете?
- б) Тувгъан юрту Эндирий неге бай юртгъа гысаплана?
- в) Яратывчулугъун Аткъайны нечик белмеге ярай?
- г) «Мен оъктеммен» деген асарны тарихи къайсы агъвалатланы герсете, къайсына gere геле?

д) Аткъайны яратывчулугъуна нечик багъя берип болабыз?

5.Дарсны натижасын чыгъарыв (2-3мин)

6.Уйге берилген ишни англатыв (2-3 мин): Аткъай Аджаматовну яшавун ва яратывчулугъун билмек, «Мен оъктеммен» деген асарны охумакъ, хабарлап бажармакъ.

11 клас

Дарсны темасы: Б. Магъамматов «Оыртен» (поэма).

Дарсны мурады: охувчуланы Б.Магъамматовну «Оыртен» деген поэмасын охумакъ, асарны аслу маънасын англатмакъ, асарны чеберлик аламатларыны устюнде иш юрютмек.

Дарсда къолланагъан аян алатлар: Темирболат Бийболатовну, А.Акаевни суратлары, слайдлар, китаплары: «Бугъав уъзген йыр», Абдуллатипов А.Ю. «Темирболат Бийболатов», А.Акаев «Пайхаммарны елу булан» (эки де гесек), Б.Магъамматов «Тюш намаз», «Дагъыстан адабият» (11кл.)

Дарсны юрюлюшо

1.Къурум мюгълет (1-3мин)

2.Уйге берилген теманы сорав (15-20мин)

а) Т.Бийболатов къумукъ, дагъыстан халкъланы тарихине ким гысапда гирген?

б) Бизин пачалыкъда 30-нчу йылларда юрюлген къыйыкъсытывланы (репрессияланы) гъакъында не айтма боласыз?

в) Асарны игитини келпетин ачмакъ учун автор не йимик чеберлик аламатлардан пайдалана?

г) «Танг билинген, Чолпан екъ,

Сен ат ойнайгъан Тюзде,

Пайтонун Къурбан этме.

Бирев тувмады бизде», - деген дертлюкню маънасын ачыкъ этигиз.

3. Янгы дарсны англатав(15-20мин)

- а) Гетген дарсны ва янгы дарсны арасында байлав тудурмакъ (Т.Бийболатов да А.Акаев де бир юртдан чыкъгъаны, олар экевюде, къыйыкъсытывлагъа тартылып, йыракъ сюргүонлерде жанларын къурбан этгени)
- б) Охувчулагъа А.Акаевни гъакъында тындырыкъылы күйде хабарламакъ.
- в) Охувчулар булан бирче «Оыртен» деген поэмалыны аслу маънасыны ва чеберлик аламатларыны уйстюнде ишлемек.

4. Янгы теманы беклешдирив(3-5мин)

А.Акаев къумукъ, дагъыстан, оъзге бусурман халкъланы тарихинде нечик ерни тутгъан.

30-нчу йылларарадагы къыйыкъсытывлар бизин халкъыбызыны маданиятына нечик зарал гелтирген?

Нечик ойлашасыз, асарда Джардано Бруногъа, Насимиге багъышлангъан сатырлар не муратда къоллангъан?

«Таш-Баш гъайран къызыргъан .

Оърюндөн, энишинден

Илыгъып къизаргъандай

Адамланы ишинден», - деген сатырларыны маънасы нени англата?

1. Уйге берилген ишив англатыв (2-3мин): Б.Магъамматовну «Оыртен» деген поэмасыны аслу маънасына ва чеберлик аламатларына гере гъзиrlenенип гелмек.

Адабият

1. Абдуллатипов А-К. Ю., Аджиев А.М. *Дагъыстан адабият 9-нчы класс учун. М. НИИ педагогиканы издат.*, 2007.
  2. Абдуллатипов А-К. Ю., Султанмурадов А.М. *Дагъыстан адабият 11-нчи класс учун М.*, 2008.
  3. Абдуллатипов А.-К.Ю., Шабаева Л.А. *Штрихи к творческому портрету А.-В.Сулейманова // Государственный язык РФ и языки народов Дагестана: теория, практика, перспективы обучения. Махачкала, 2018, с.266-267*
  4. Бархин Х.Б. *Развитие речи и изучение художественного произведения. - М., 1930.*
- Беленький Г.И. *Приобщение к искусству слова. — М.: Просвещение, 1990.*
5. Вайсфельд М.В. и др. *Встреча с десятой музой: Беседа о киноискусстве. Для учащихся старших классов. Т. 1-2. М., 1964.*
  6. Герасимов С.А. *Жизнь, фильм, споры. - М., 1971.*
  7. Голубков В.В. *Мастерство устной речи. - М., 1965.*
  8. Голубков В.В. *Методика преподавания литературы. - М., 1962.*
  9. Гуральник У.А. *Русская литература и советское кино. - М., 1968.*
  10. Джамалудинова Х.Г. *К вопросу во возникновении жанра романа в дагестанской литературе. // Родные языки: проблемы и перспективы развития. Махачкала, ДГПУ, 2017, с.101-103*
  11. Качурин М.Г. *Организация исследовательской деятельности учащихся на уроках литературы. - М., 1988.*
  12. Колокольцев Н.В. *Развитие устной и письменной речи на уроках литературного чтения. - М., 1958.*
  13. Леонов С.А. *Развитие речи учащихся на уроках литературы. - М., 1988.*
  14. Лебедев Ю.В. *Литература X кл.: В 2 ч. - М., 1984.*
  15. *Методика преподавания русской*

литературы в 5-8 классах. Под ред. М.М.Савченко, Л.В. Тодорова, Н.Н.Вербовой. - Л.: Просвещение, 1990.

16. *Магомедова А.М.Тема патриотизма в произведениях дагестанских писателей // Государственный язык РФ и языки народов Дагестана: теория, практика, перспективы обучения. Махачкала, 2017, с.205-207*

17. *Нелаева Е.М. О создании и использовании фонокрестоматий по русской литературе в национальных школах РСФСР / Преподавание русской литературы в школах народов РСФСР. - М., 1979.*

18. *Поэтика художественного текста на уроках литературы / Отв. Ред. О.Ю. Богданова. М., 1997.*

19. *Прессман Л.П. Использование кино и телевидение для развития речи учащихся. - М., 1965.*

20. *Хайбуллаева Х.М. Методические указания к хрестоматии по дагестанской литературе для 9-10 классов. М., Дагучпедгиз, 1987.*

21. *Юсупова Р.М. Методика проведения письменных работ на уроках родного языка и литературы// Родные языки: проблемы и перспективы развития. Махачкала, ДГПУ, 2017, с.98-99*

Бёлюк 4. Класдан тышда ва школадан тышда юрююлөгөн ишлер

Школаларда ана тилни ва адабиятны уйренив аслу ерни тута. Ана тилни билмей, янгыз рус тилни билип къалмакъ да кемчимик гъисаплана. Адабият дарслар охувчуларда ана тилине ва адабиятына сюов түвдурта.

Адабият дарсланы ва школадан тышда юрююлөгөн ишлени мурады - охувчуларда дыюньягъа тюз къаравну яратмакъ, оларда яшавну гъакъында англавланы генглешдирмек, чеберликни гъислерин уятмакъ. Адабият дарсланы алдына салынгъан бирдагы уллу борч - охувчуларда патриот гъислени түвдурмакъ, загъматгъа тюз къаравну, жамият борчну күтмө гъазирликни, намуслукъну, адамланы ишлерин ва хасиятларын тюз багъавлавну ёлларын белгилемек.

Шолайда чебер адабиятны сайламлы асарларын уйренивню кюрчюсөндө оланы игитлерини ич яшавундан, къылышыкъ ёлларындан уылгю алдырмакъ адабият дарсланы аслу мурады болуп токътай. Охуйгъан яш асарны игитлери булан яшайгъан да йимик гъис этмеге, оланы гъакъындан оыз пикруларын арагъа салмагъа, оланы ишлерин багъаламагъа, оланы алдынлы гъаракатларындан уылгю алмагъа уйренме герек. Бу дарсларда ватангъа, халкъгъа бакъгъан сюовню гъислерин тарбияламагъа класдан тышда юрютеген дарсларда ва ишлерде ойтесиз багъыйлы. Масала, ёмакълагъа гёре класдан тышда юрююлөгөн ишлерде тюзлюкню якълайгъанлыкъ, къоччакъылкъ, загъматны сюегенлик, чомартлыкъ, адамлыкъ макътала, осал къылышыкълы адамлар сёгюле, мысгъыллана. Шолай ёмакълар яшланы асил къылышыкълы адамлар этап тарбиялай, оланы осал адамлагъа кюлемеге уйрете, олардан гёнгюн чыгъара. Ёмакъланы охуйгъанда яш яхши игитлер булан таныш бола, оланы ушата, сюе, олагъа ошамагъа къарай, оланы юреклери иgit ишлер этмеге талпына, оларда шогъар байлавлу гючлю гъислер тува.

7-класда «Таш улан» деген деген легенданы охуйгъанда яшланы гёз алдына ачувлу, душманны алдында токътагъан, устьсүндеги опуракълары да токъалана туруп, пара-пара болгъан, душман авзундан гъеч сёз алып болмайгъан, душмангъа гёзлерин тигип, ачув бетине жыйылып, ташдай

булуп къалгъан къагърулу сыпатлы, гъайран къоччакъ, яш игит гёз алгъа гележек. Шо вакътиде яшлагъа: «Шо яшны орнунда сен болгъан бусанг, не этер эдинг?» - деп сораса, булай да ону орнунда мен болгъан, бусам, - деп, ругъланып турагъан яшлар: Санларымны узюп алса да, бир сёз де айтмас эдим - дей. - Неге? - деп сорасағызыз неге тюгюл, душман бизин ватаныбызын елеп, бизин даимге күул этмеге гелген» - дей. «Даимге күул» деген сёзлени маңнасына яш терен ойлашгъанлыкъ гёрюнежек. Айтывланы гечегенде де бек уллу тарбиялав ишни юрютмеге бола. Айтывлагъа багъышлангъан адабият ахшам оытгерме бола, бу ишде айтывланы темасына гёре докладлар, рефератлар яда башгъа ишлер күтюле, айтывланы маңналары ачыла. Шо айтывлагъа гёре яшавдан мисаллар гелтириле.

Класдан тышдагъы охувну билим-тарбия берив ишде уллу агъамияты бар. Яшланы билимине ва чагъына къыйышывлу къужурлу китаплар оланы тилин оьсдюре, англавларын артдыра.

Класдан тышда оъзбашына чебер асарланы охув, яшланы яхши тарбияламакъ учун яхши кёмек эте. Китапланы оъзбашына охуп, яшлар жамиятны ва табиатны гъакъындагъы оъзлени билимлерин артдыра ва генглешдире.

Школаны сынаву класдан тышдагъы охувгъа ёлбашчылыкъны шутебендеги къайдаларын биле:

1. Инг кёп юрюлеген къайда-охума тапшурулагъан китапланы списогун этмек.

Списоклар класда ачыкъ герюнеген ерге илине, списоклар сав йылгъа тюгюл, ярым йылгъа. Неде учь айгъа этиле, янгыртып илинген списоклар охувчуланы иштагын артдыра.

2. «Адабият янгылыкълар» деген ат булан гъазирленеген плакатда да шо хасият бар. Плакат заман-заман янгы материал булан толтурула.

Янгы ва къужурлу китапланы гъакъындан англатывлар бериле. Янгы китапланы гелтирип, охувчулагъа гёрсетмек дагъы да пайдалы бола.

3. Заман-заман янгы китапланы выставкасын къуруп, библиотекарь да учительге кёмек эте.

4. Охувчуланы арасында жагъыланы, китапланы кёп этегенлени бёлююгю къурула. Шо жагъыланы гъарисини алдына ёлдашларындан белгили санавдагы охувчуланы оъз бёлююне тартмакъ борчлу санала.

Охувчулардан бирлери - тапшурулагъан китаплагъа аннотациялар яза. Шо аннотациялар - баянлыкълар класгъа илине, шогъар бары да охувчуланы тергевю бакъдырыла.

5. Учитель ярым йылны ичинде, экиден кем болмагъан гъалда класдан тышдагъы охувну сагъатын къура. Охувчулардан гъариси нени охугъанын, неден кепленгенин къысгъача айтма борчлу этиле. Агъамиятлы деп гъисаплайгъан китапланы гъакъында учитель толу англатыв бере. Натижада охувчулар бары да таныш болма герекли китапланы гъакъында гъасил чыгъырыла.

6. Класдан тышдагъы охувгъа ёлбашчылыкъ этегенде, материалны элемек ва охувну болгъан чакъы пайдалы этмек учун охувчулагъа нечик кёмек этме герек деген масъала оъзлюгюндөн арагъа чыгъя.

Шо муратгъа етмек учун охувчулагъа кёп соравлар салынып бёлюнген, графалар этилген тетрадь бериле ва шо соравлагъа охулгъан китапланы гъакъында жаваплар язмакъ тапшурула (автор ва китапны аты?, нени гъакъында сёйлене?, шу китапда инг багъалы зат недир?, асадагыы игитлер, ойлар, суратлавлар ва ш.б.).

4.1.Класдан тышдагъы охув дарслар

Класдан тышдагъы охув дарслар программада гёрсетилген класдан тышда охума берилген списокдан башлана. Учитель охувчуланы охума тийишли асарлар булан таныш эте. 5 - 8 класларда класдан тышдагъы охув класда юрюлеген иш булан тема якъдан байлавлу бола. Темалагъа гёре дарслар бир вакътиде юрюле. Муаллим охувчуланы список булан таныш этегенде класдан тышда охулагъан асарлагъа баянлыкълар бере. Класдан

тышдагъы охувну класда юрюлеген ишлер булан байлай. Адабиятдан этилекен дарсларда класдан тышда охулагъан асарлагъа гёре де соравлар бериле.

Учитель охувчулагъа докладланы темаларын гъазирлейгенде класдан тышдагъы охувну темаларында къоша. Класда охулагъан асарланы чечегенде, гиришив сёзде, натижа чыгъарывда ва башгъа онгайлы ерде шо асар булан янаша класдан тышда охулагъан асарны да эсге салып ойтмек онгайлы бола.

Класдан тышдагъы охув дарслар класдан тышда юрююлеген ишни аслусу болуп токътай. Бу дарсларда охувчуланы билимлери теренлеше, генглеше ва арта.

Класдан тышда юрююлеген охув дарслар бары да охувчуланы къуршай. Класдан тышдагъы охув охувчуланы гъислерин, талпынывларын, таза ойларын тувулундура. Бу охув охувчуланы асарларыны игитлерине, оланы хасиятларына, этеген ишлерине тергевюн тартма кёmek эте.

Охувчуланы къылыкъ якъдан тарбиялама, олагъа «адамлыкъ», «ягъ», «намус», «ватан», «халкъ», «алдындагы борч» деген англавланы уйренме, билме класдан тышдагъы охув кёmek эте. Масала, 9 класда гечилеген Гайбулла Давутовну «Орман булакъ» деген асары охувчулагъа таъсир эте. Оларда яхши гъислер, талпынывлар тувдур. Охувчуланы къылыкъ якъдан тарбиялайгъан асарланы арасына Аткъай Аджаматовну «Мен ойкеммен», Н. Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат», Шарип Альбериевни «Яшыртгъын яра», Ислам Казиевни «Авзачыкъ» ва башгъалары гире.

Класдан тышда охув дарсларда оланы яратывчулугъу уйрениле. Хрестоматияларда къысгъартылып берилеген асарланы да бу дарсларда теренден уйренелер. Масала, Расул Гъамзатовну «Мени Дағыстаным», Къыяс Межитовну «Тавларда къалгъан юрек», Мустапа Гъусейновну «Чум бише, тёгюле», Зарипат Атаеваны «Шо ёл булан», Алим Къабардиевни «Жансари», Гайбулла Давутовну «Орман булакъ», Жаминат Керимованы «Тул къыз» деген асарлары. Сонг буса программагъа гирмеген, тек адабият

билимин артдырмакъ учун тарыкъ болагъан дагъыстан шаирлени ва язывчуланы асарлары уйрениле. Масала, Жаминат Керимованы «Назым Хикмет», Баммат Атаевни пьесалары, Щаза Курклилини шиърулары, М-С. Ягъияевни пьесалары ва башгъалары.

Бу дарсларда оъзбашына охума берилген асарларда уйрениле.

11-нчи класны программасына гирмейген, тек охуса охувчуланы кругозорун артдырагъан Расул Гъамзатовну, Ф.Искандерни, Ю.Семеновну ва башгъаланы асарлары уйрениле.

Охувчуланы охувгъа иштагъын гелтиреген къайдаланы бириси охувчулар булан лакъырлашыв, анкеталаны тапшурув, - шулай соралар бериле:

1. Дагъыстан адабиятдан къайсы асарланы охугъансыз?
2. Кимни ва къайсы китапланы ушатасыз?
3. Къумукъ язывчуланы къайсы китабын охума сюер эдигиз?
4. Дагъыстан басмаханадан чыкъгъан къайсы газетлени ва журналланы охума сюесиз?
5. Дагъыстан авторланы нече китабын охугъансыз?
6. Журналлар ва газетлер къайдан аласыз?
7. Ана тилигизде не китап охугъансыз?

Класдан тышда юрюлеген дарсланы гъар гюн юрюлеген дарслардан не башгъалыгъы бола?

Класда юрюлеген дарслар расписаниеге гёре, учебниклеке ва программагъа гёре тизиле, класдан тышда охув дарсланы учитель ва охувчулар оъзлер темаларын да, шо темалагъа гёре асарлар да сайлайлар. Шо сайлангъан асарлагъа гёре класдан тышда охув дарслар да тизиле.

Класдан тышдагъы охув дарсланы учитель оъзю къура, бу дарслар гъар - тюрлю күйде ойтгериле, тек бир-бири булан байлавлу бола. Масала, Расул Гъамзатовну яратывчулугъун уйренегенде охувчулар оъзбашына ону бир - нече шиърусун охуйлар, сонг буса лирика асараларын да охуйлар.

«Мени Дагъыстаным» деген асарын дарсда къысгъартып охуй буса, класдан тышда савлай асарны охуйлар.

Учительни ёлбашчылыгъы булан охувчулар оъзбашына асарланы охума 5 класдан башлайлар. Ортадагы класларда учитель охувчулар тозулгъунча списокну берे. Язда каникулланы заманында охувчулар китапланы охуп гелелер.

Гъар класда оъзюню библиотекасы бола, гъар йыл шо класны библиотекасына къошумлукъ бола, охувчулар китаплар гелтирелер.

Шо китаплагъа гёре суратлар этилип илине, китапланы гъакъында языла, охувчулар охугъан китапларына гёре дневниклер де этелер.

Охувчуланы охувгъа иштагын гелтиреген дагъы да бурай къайдалар бар. Масала, асардан бир ерлерин, гесеклерин гёнгюндөн охув, янгыз поэзия асарланы тюгүл проза асарланы да генгюндөн охув. Сонг буса роллагъа гёре охув. Бир-бир асарланы фрагментлерин инсценировка этив.

Язывчуну яда шаирни яратывчулугъуна багъышлангъан альбом булан охувчуланы таныш этив.

Къайсы буса да бир шаирни шиъруларына гёре конкурс оътгерив - булар бары да охувчуланы охувгъа гъасирет эте, дагъыстан язывчуланы, шаирлени китапларына ювукъ эте.

Класдан тышда юрютюлеген дарслар шулай къайдалагъа гёре оъттериле: асарны уйретив (охув ва инсценировка), охувчуланы этген суратлары булан асарны уйренив, яда китапланы иллюстрацияларын этген художник-оформительни ортакъчылыгъы булан уйренив.

Охувчуланы иштагыландырагъан охув алатлар къолламакъ да бола: кино герсетмек, магнитофонгъа тынгламакъ, музыканы къолламакъ.

Класдан тышда юрютюлеген дарсларда шулай ишлер кютюле:

1) охумакъ учун герсетилген китаплар. Шолай дарсланы гъакъында биз оърде айтдыкъ, тек къошма болабыз, гёрсетилген китапланы высткавкасы, суратлары, аннотациялары, инсценировкалары ва ш.б.

2) Асардан ушатгъан фрагментлени охув. Булай охув китапдан оытгериле, яда генгюнден охув булан оытгериле. Таъсирили охувну оытгермек, ону охуп - бажармакъ - шу дарсларда кютюлеген ишлреден гъасил бола. Эгер де драма асар буса роллагъя гёре охула.

3) Охувчуланы охуйгъан асарын англап охума ва китапны аяма уйренивге шулай ишлер гире: охугъан китабыны гъакъында язмакъ, айтывланы язып алмакъ, бир-бир терен ойлары булангъы гесеклени де язып алмакъ, охувчулар этген суратланы къолламакъ.

4) Охугъан китапланы гъакъында лакъырлашыв оытгермек, китапны ичиндеги маънасын къысгъача айтып бажармакъ, охугъан китапны идеясын, темасын токъташдырып билмек. Ось багъа берип билмек.

5) Охувчуланы охугъан китапларыны отчетун берив.

Класдан тышда юрютюлеген дарсланы аслу къайдасы – лакъырлашыв дарс.

Бу дарсда учитель охувчуну охугъан китабына, асарына береген багъасын, ону къаравун, ону англавун токъташдыра. Лакъырлашывунда охувчулагъа соравлар бере. Учительни соравлары асарны англамагъа, уйренмеге кёмек эте. Охувчулар береген жаваплардан билине оланы асарны англагъаны, китапны маънасын билегени. Бу лакъырлашывда муаллим охувчулагъа яшавда инг де аслу, инг де тарыкъ масъалаланы англата, охувчуланы тергевион тарта.

Къумукъ адабиятдан класдан тышда охув дарсларда бир - нече тюрлю ишлер кютюле. Бу дарсларда охувчуланы чебер охувгъа, чебер китаплагъя иштагъын гелтире. Бу дарсларда охувчуланы охугъан китабына авуз тилден багъа берип бажарагъандан къайры да, языв тил булан багъа бермеге де уйрете.

Класдан тышдагъы охув дарсларда гечилеген материал баргъан сайын къыйын бола, демек охувчу китап булан оъзбашына ишлеме уйренмек бола. Гъар йыл охувчулар янгы жанrlар булан таныш бола, охуйгъан китаплары уллу бола. Масала, 10-11 класланы охувчуларына охумагъа уллу романлар

гёрсетиле, публицистика ишлер гёрсетиле. Дагъыстанны тарихи гъакъындагъы источниклер булан, Шамилни Россия булан этген давуну тарихи булан, къумукъ адабиятны тарихи гъакъында язылгъан китаплар булан таныш болмагъа гереклер.

Адабият танкъытдан К.Султановну, К.Абуковну, Къ. Абдуллатиповну, З.Акавовну ва башгъаланы китаплары булан да таныш болалар.

8-нчи класдан тутуп охувчулар адабият асарланы къайсы жанргъа гирегенин билелер, язывчуну келпетин ону асарына гёре суратлап бажаралар. Масала, Йырчы Къазакъны, Етим Эминни, Кагъаб Росолу Магъмутну, Гъамзат Цадасаны, Сулейман Стальскийни, Эфенди Капиевни ва башгъаланы. 8-нчи класны охувчулары оъзлер охугъан китапгъа гёре генглешген план къуралар.

Класдан тышдагъы охув дарслар охувчуланы оъзбашына ишлеме уйретеген дарслар бола, олар къужурлу ойтсе охувчулагъа дагы да кёп пайда бере. Масала, 8-нчи класда охувчулар Дагъыстанны халкъ шаири Аткъай Аджаматовну «Отташ Нюржан» деген асары булан адабият дарслар да таныш болалар.

Класдан тышда савлай асар булан таныш бола, сонг лакъырлашыв оytгериle. Бир башлап охувчулар лап да оъзлер ушатагъан сатырланы охуйлар:

*Къая баидан къарай иилек,
Билек тюгюл, къолдай юрек.
Баш бармагъа къармакъ итимик
Беш къаракъуши тырнакъ итимик.
Не де беш айрылы сенек,
Ташгъа шолай денген билек,
Негер белгти болма герек?*

*Ая да длюр, къакъа да дюр,
Аявсуз таш такъа да дюр*

*Мунда давда болгъан къатын
Тилсиз, бираз манкъа да дюр.
Эшиитеген эреклерден
Къалышмайлы бу сангырав,
Юртлуларын мюкюр этген.
Тилсиз, тайын бир мангырав
Сейлеп билмей, не эшиитмей,
Тек гёзлери ойнай тюрлю,
Бары да затны гёрме къарай,
Герюю зек ва бек тюрлю.*

Бы сатырланы автор гючлю гьис булан язған. Отташ Нюржанны келпетин гючлю этип сураттай. «Беш бармагы къармакъ йимик, беш къаракъуш тырнакъ йимик» деген сёзлер келпетни гючюн гёрсете. Тилсиз бусада отташ Нюржан ватанына, элине къыйын гелгенин англай ва талчыгъа:

*Къакъа толуп душман геле,
Ая баидан халкълар гёре,
Тилсиз къатын къарай, биле,
Эл къувунлу, тургъан эре.
Негер экен сенек алгъан,
Негер экен тюбек алгъан,
Не учун хынжал къындан чыкъан –
Къонмагъан халкъ гъазир болгъан?*

Бу класдан тышда юрюлеген дарсда охувчулар Аткъайны яратывчулугъун теренден англайлар, уйренелер, билимлерин генглешдирелер, теренлещдирелер.

Абзайдин Гъамитовну яратывчулугъуна гёре оytгерилген класдан тышдагъы охув дарс (11 класс).

4.2.Школадан тышдвгъы ишлер

Охувчулар учун бек ағыамитялы болагъан класдан тышда ва школадан тышда юрютюлөген ишлер. Шо ишлеге кружоклар, викториналар, конференциялар, диспутлар, адабият ахшамлар гирелер.

Кружокланы уъч журасы бар.

- 1. Аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружогу.**
- 2. Драмкружок.**
- 3. Яратывчулукъ кружок.**

Кружокдагы иш класда юрюлөген ишден хыйлы къолай бола, бу иш охувчуланы бек иштагъландыра ва барыда ортакъчыланы къуршайгъан күйде бек къужурлу оytгериле.

Аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружогу.

Аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружогу школаны яшавунда бек пайдалы иш этме бола.

Башгъа кружокларда йимик шу кружокда да учитель кружокну иш планын эте, охумакъ, хабарламакъ учун материал сайлай ва ишни методикасын белгилей.

Бу кружокну кюрчю методлары: охувну, хабарлавну къайдалары гъакъында теория билим бермек ва хабарлап, охуп уългю гёrsетmek учительни хабарлаву ва охуву, радиону ва магнитофону пайдаландырыв ва ш.б.).

Бу аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружогунда шулай асарлар уйрениле: Анвар Гъажиевни лирика асарлары, «Анадол айтды», «Сенмейген юлдузлар», Магъаммат Атабаевни асарлары: «Тоба», «Урлангъан ажжал», «Сююв», «Дели сююв», «Умутлар» ва ш.б.

Яратывчулукъ кружок

Яратывчулукъ кружокда охувчулар аян охувну уйренегенден къайрыда оъзлер асарлар язмагъада уйренелер.

Бу кружокъа школада ишлейген учителлени арасындан лап да бек билегени оъзю де яратывчулукъ ишни бажарагъаны ёлбашчылыкъ эте.

Охувчулар бу кружокда бир башлап дагъыстан ва къумукъ шаирлени, язывчуланы асаралары булан таныш болалар. Оланы теренден англама уйренелер. Масала, Магъаммат Атабаевни шиърулары булан таныш болалар. Шаирни яратывчулугъуну гъакъындан сёз айтгъан сонг, асарларын охуйлар.

Учитель шиъруланы башлап оъзю таъсирли охуй, сатырланы чеберлигин, сёзлени терен маъналарын англата. Шаирни дюнья къаравларын, ойларын да охувчулагъа етишдире.

Бу кружокда охувчулар гиччи сочинениeler язмагъя, хабар къурмагъя уйренелер. Учитель охувчулагъя яратывчулукъ ишлерине темалар бере: «Атаанагъя багъышлангъан», «Къылыхъ - тарбия темагъя багъышлангъан», «Охув - илмугъя багъышлангъан» ва башгъалары, охувчулагъя янгыз темаланы берип къоймай, хабарланы сюжетин де англата.

Драмкружок.

Драмкружокну иши адабият дарсларда гечилеген асарлагъя гёре къурула. Учитель драмкружокну ортакъчылары булан бир башлап драма асарлар булан таныш бола, сонг инче саниятны усталары о пьесаларда ойнайгъан кюон охувчулагъя гёрсете.

Бу кружокну ортакъчылары драматургияны яратывчулугъу булан таныш болуп къалмай, оланы теренден англама уйрене.

Драмкружокну ортакъчылары кёбюсю гъалда оърдеги класланы охувчулары бола. Школаны программасына гёре драма асарлардан адабият дарсларда шулар уйрениле: А.Къурбановну «Асиятны сюювю», А-П. Салаватовну «Айгъази», А-В. Сулеймановну «Алтын къутукъуну сырый», «Давда той» ва ш.б.

Охувчулар оърде эсгерилген пьесаланы гъакъындан ахтарыв ишлер күтюп, сонг маълуматлар жыялар.

Пьесалардан гесеклерин алып ойнайлар, школада озлени ёлдашларыны алдында гиччирик пьесалар гёрсетелер.

Драмкружокну ортакъчылары рус классиклени асарларындан шуланы алма бола: Фонвизинни «Недоросль», Гогольну «Уйленив», Чеховну «Ревизор», Н.Островскийни «Ярлылыкъ - биябурлукъ тюгюл» ва ш.б.

Драмкружокну ортакъчылары проза асарланы гесеклерин сайлап гиччирик пьесалар гёрсетме болалар, масала, Н.Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асарына гёре, Шарип Альбериевни «Яшыртгын яра», К.Абуковну «Мен гюнагъыман, Марьям» деген асарына гёре ва ш.б.

Драмкружокну ортакъчылары пьесалар язған драматургланы яшавун ва яратывчулыгъун генг ва терен күйде уйрене. Шо гъар темагъя гёре учительни ёлбашчылыгъы булан материал жыялар, докладлар, лекциялар да язалар.

Драма асарлагъа рецензия язмагъа да уйренелер. Гъар игитни хасиятлама, пьесаны идеясын, терен маңнасын токъташдырмагъа да уйренелер.

Бу кружокларда лап да яхши, инг де терен маңналы асарлар охула ва уйрениле. Охувчулар булан бу кружокларда тилни усталары елугъа, олар охувчулагъа таъсирили чебер охувну уылгюлерин гёрсете. Масала, къумукъ театрны белгили артистлери Байсолтан Осаев, Тотуханым Осаева, Биякъай Жумагулов, Барият Жумакаева ва оyzгелери чакъырыла. Булай ёлугъувлар охувчуланы чебер адабиятгъа гъасирет эте, ювукъ эте, охувчуланы эсинде къала.

Къоллангъан адабият

- 1.** Абдуллатипов А.-К.Ю., Гусейнов М.А., Шабаева Л.А. История кумыкской литературы. Махачкала, Т.1, 2015
- 2.** Абдуразакова Д.М., Пешхоева А.И. Педагогические условия создания воспитательной системы школы. // Мир науки, культуры, образования. Горно-Алтайск, 2016, №1, с.185-187
- 3.** Гусейнов М.А. История кумыкской литературы. Т.2, Махачкала, 2018
- 4.** Внеклассная и внешкольная работа по литературе / Под ред. Я.А.Ротковича. - М., 1970.
- 5.** Гаджиахмедов Н.Э. Кумыкско-русский словарь пословиц и поговорок. Махачкала, 2015
- 6.** Збарский И.С., Полухина В.П. Внеклассное чтение по литературе (IV-VIII кл.) - М., 1980.
- 7.** Ибрагимов-Кизларлы А.Г. Избранное. Махачкала, 2010
- 8.** Казимагомедова Ф.И. Учить учиться: функции и роль учителя в современном образовательном процессе // Путь в науку-2015. Махачкала, ДГПУ, С.83-87
- 9.** Магомедова С.А. Урок литературы в национальной школе. // Путь в науку-2015. Махачкала, ДГПУ, 2015, с.116-120
- 10.** Методика преподавания литературы. / Под ред. О.Ю. Богдановой. - М.: Академия, 2000.
- 11.** Уроки внеклассного чтения / Под ред. Я.Г. Неструх. - М., 1980.
- 12.** Чалданова Н.И. Преподавание родной литературы. - Элиста, 1978.

Адабиятдан тестлер

1. Тюпдеги гесек къайсы ёмакъдан алынгъан?

«...Эртен бу сёzlени эшитип, къызларын ёймакъ учун бир гылла ойлашмагъа агъачгъа гете. Башы да гёрюнмеиген бир бийик тав болгъан. Ярны тюбюнде алмасы бишип турагъан бир алма терек де болгъан...»

а) «Къаracач».

б) «Денгиз ат».

в) «Агъа-ини».

г) «Батыр».

2. Шу сёzлер ёмакъдагъы къайсы игитни сёzлеридир? -Мюкюр

•boldum! Мен гъали оымюрюм-башым бар чакъы сеникимен. Сыртыма ер къапла, башыма юген сал, сени мен сюйген еринге элтермен.

а) Денгиз атны сёzлери.

б) Батырны сёzлери.

в) Аждагъаны сёzлери.

г) Къаracачны сёzлери.

3. Ёмакълардан алынгъан бу сёzлеге не деп айтыла? («Къангалы къапулар», «Къыл къыягъан къылыч»)

а) Синонимлер.

б) Антонимлер.

в) Даимлик эпитетлер.

г) Метафоралар.

4. Шу чечеген ёмакълар къайсы бёлюкге гире? «Тамда оъзю тагъынгъан, къызлар огъар ягъынгъан». «Агъач гемирмек иши, чакъда бир тюше тиши».

а) Табиат ва онуайлары.

б) Адамны санлары.

- в) Гъайванлар ва жан-жанывар.
- г) Ожакъда болагъан затлар ва иш алатлар.

5. Шу гесек Анвар Гъажиевни къайсы шиърусундан алынгъан?

-Тюлкю айтагъан тюз буса,

Биз ону йиберейик.

Тюгюл буса, айтыгъыз,

Нечик жаза берейик?..

- а) «Авузгъа бош акъ бабиш».
- б) «Аювну жыйыны».
- в) «Ким гючлю».
- г) «Чалгъылы яшлар».

6. Халкъ хабарчысы деген гъюрметли ат ким алгъан?

- а) Къазияв Али.
- б) Аяв Акавов.
- в) Анвар Гъажиев.
- г) Аткъай.

7. Аяв Акавовну ёмагъындан къайсы игит суратлангъан? ...-

денгизлердей терен гъакъыллы, тавлардан уллу тавакелли, дюньядай генг
рагъмулу, атавлар чакъы адилли, Эдил йимик эркинли, тюзлюкню есси, гёк
денгизлени ичиндегин де, гёк булутланы уьстюндегин де бир йимик гёрген
итти гёзлю, етти къат кёкню уьстюндегин де бир йимик гёрген ва эшитеген
сакъ къулакълы, болат тёшлю, арслан юрекли, дюньяны инг гёзел вилаятын
елеп олтургъан нарт...

- а) Аждагъаны келпети.
- б) Эсенболатны келпети.
- в) Порсукъыну келпети.
- г) Бёрюню келпети.

8. Къазакъны къайсы йырын шу сатырлар эсигизге сала?

Ел тынмады, кёкден булут таймады,

Гененип бир иш этме къоймады.

Ишлерибиз ишге бизин ошамай,

Оыгюзлер бичен салсакъ ашамай.

а) «Насип».

б) «Чатакъ йыр».

в) «Бары да зат бар Къазакъны эсинде».

г) «Эр уланлар намус салмай юрекге»...

9. Дагъыстанны халкъ шири Абдулла Магъамматов къайсы йылда

түвгъян?

а) 1865 йылда.

б) 1869 йылда.

в) 1870 йылда.

г) 1871 йылда.

10. Шиъруну кюрчюсю недир?

а) Ритм.

б) Рифма.

в) Чебер аламатлар.

11. Дагъыстанны шаирлерини арасында «халкъ йыраву» деген гьюреметли атны алгъян кимдир?

а) Къазияв Али.

б) Абдулла Магъамматов.

в) Аткъай Аджаматов.

г) Кочхюр Сайт.

12. «Нартлагъа» деген шиъруну ким язгъан?

- а) Зайналабит Батырмурзаев.
- б) Багъавутдин Астемиров.
- в) Алим-Паша Салаватов.
- г) Къазияв Али.

13. Наби Ханмурзаевни «Биздей игит халкъ болурму дюнъяда» деген шиърусу къайсы асарлагъа гире?

- а) Лирика.
- б) Сатира.
- в) Юмор.

14. Магъаммат-Солтан Ягъияевни къайсы асарында Давут агъавну келпети булан ёлугъасыз?

- а) «Бир орамны игитлери».
- б) «Оълюмден уъст болгъанлар».
- в) «Салам кагъыз».
- г) «Салават».

15. Шу тюпдеги гесекге не деп айтыла?

Узун бола-йип тюгюл, не де о сююп тюгюл. Къамушлукъыну тёрюнде Даим ятып сюйкеле. Агъусу бар тилинде, Не деп эсинге геле?

- а) Оюнлар.
- б) Сююв йыр.
- в) Чечеген ёмакъ.
- г) Къакъакълар.

16. «Сариялым» деген шиъруну ким яратгъан?

- а) Акъай Акъаев.
- б) Агъмат Жачаев.

в) Абдулмежит Межитов.

г) Магъаммат Атабаев.

17. Ибрагъим Керимовну Юсуп Акаевге багъышланғын асарықъайсыдыр?

а) «Гечеги къувун».

б) «Мусалавну хабарлары».

в) «Сувну шавласы».

г) «Игит тувгъан гюн».

18. Акъай Акъаевни «Ярайгъан затмы?» деген шиърусунда нейимик соравгъа жавап бериле?

а) «Ватан неден башлана?» деген соравгъа.

б) «Ата юрутунгну тарихин билемисен?» деген соравгъа.

в) «Яшлыкъ недир?» деген соравгъа.

г) «Яшавну англаймысан?» деген соравгъа.

19. Шу сатырлар Багъавдин Гъажиевни къайсы шиърусундан алынгъан?

Гёзеллигин йырлагъан бу къаланы,

Йыр устазы Физули де савунда.

Александр Дюма гелип сукъланғъан,

Ай ярыкълы гече къарап бавундан.

а) «Заманны къонгураву».

б) «Нарынкъала».

в) «Къоян неге азгъан».

г) «Хоншу кызы Лена».

20. Халкъ авуз яратывчулугъун жыйывчусу, алим, шаир Абдурагъман Къазиев къайсы йыл тувгъан?

а) 1900-нчы йылда.

- б) 1961-нчи йылда.
- в) 1902-нчи йылда.
- г) 1903-нчюй йылда.

21. Микаил Абуковну «Арт дёгерчиклер» деген хабары кимлени яшавуна багъышлангъан?

- а) Яшланы.
- б) Къойчуланы.
- в) Усталаны.
- г) Туварчыланы.

22. Абдурагъман Къазиевни тюпдеги сатырларында не терен маъна бар?

- а) Тувгъан ерин кёп сюймек.
- б) Ватангъа етишеген зат болмай адамны яшавунда.
- в) Ата юрту на гъасиретлик.

Ватан! Ватан! Тувгъан еrim, тюкенге Салмас эдим бир де сени сатывгъа.

Тенглешдирме зат тапмайман ойлашып,

Шо сендеги къысмат берген татывгъа.

23. М.Абуковну «Арт дёгерчиклер» деген асарында къойчуланы тизив ити болгъан, ону аты нечик болгъан?

- а) Къалбац.
- б) Алабай.
- в) Арслан.
- г) Къаплан.

24. «Бола бусанг - болат бол» деген шиъруну автору кимдир?

- а) Акъай Акъаев.
- б) Агъмат Жачаев.

в) Магъаммат Атабаев.

г) Изамит Асеков.

25. 1879-нчу йылда Тёбен Къазанышда тувгъан композитор,

شاир ва драматург ким болгъан?

а) Наби Ханмурзаев.

б) Абусупъян Акаев.

в) Темирболат Бийболатов.

г) Абдулмежит Межитов.

26. Тюпдеги гесек Магъамматов Бадрутдинни къайсы шиърусундан алынгъан?

Чал, чалдыр, иш, чалдыр, иш,

Чалт яшлагъа ялдыр иш,

Чархыбызгъа ярашмай Ишни артгъа салдырыш...

а) «Атама кагъыз».

б) «Къакъашуралы яшланы йыры».

в) «Перезе толкъун».

г) «Изатли».

27. Ажайып тамаша ишлени, тамаша гыонерлери булангъы игитлени гъакъында къопдуруп хабарлайгъан ёмакълагъа не ёмакълар деп айтыла?

а) Яшав-туруш ёмакълар деп.

б) Сигърулу ёмакълар деп.

в) Жан-жаныварны гъакъындагъы ёмакълар деп.

г) Легендалар деп.

28. Тюпдеги жумлалагъа нелер деп айтыла? Билген ишлер, билмеген бармагъын тишлер. Къастлы етер мурагъя. Гюч битер, гъакъыл оьтер. Яхши башын сыйлатар, яман жанын къыйнатар.

- а) Таварихлер.
- б) Чечеген ёмакълар.
- в) Легендалар.
- г) Айтывлар ва аталар сёзлери.

29. Чечеген ёмакълар адамны негер уйрете?

- а) Яшавну яхшы билмеге.
- б) Адамны ойлашывун теренлешдирме.
- в) Гъакъылын артдырма.
- г) Поэзияны арив сезмеге.

30. Шу йырны атын айтыгъыз, къайсы йырдан алынгъан ге секдир?

...Авлакълагъа авлай чыкъыган Къарткъожакъ.

Ойтандарда иче олтургъан къыркъ да нарт.

Юрюп барып, эр саламын алды дей:

-Шуну да ичип, атынгны айт чы, гёрейик...

- а) «Эльдарушну йыры».
- б) «Айгъазини йыры».
- в) «Къарткъожакъ булан Макъсуманны йыры».
- г) «Абдулланы йыры».

31. Шу тюпдеги шиъруланы аты нечиkdir?

Къазихан геле той булан,

Шапи геле къой булан,

Къолум тепге урайым Айгъай, гъалалай,

Шу гюн булан турайым...

- а) «Къазакъ йыр».
- б) «Ойлу йыр».
- в) «Той сарын».
- г) «Гъашыкъ йыр».

32. Тюпде язылгъан шиърулагъа не деп айтыла?

Мунда тари тёгюлген,

Ону жичив ашагъан,

Ашай туруп геч къалгъан,

Балалары ач къалгъан.

Пыр-р деп учгъан да гетген,

Тез балаларына етген.

Ва алты тав, алты тав,

Алты агъянг тюгюлмю ...Аркъасында Асхар тав,

Чинк де уллусу тюгюлмю...

а) «Къакъакъ».

б) «Лайлай».

в) «Гюдюрбай».

г) «Оюнлар».

33. Белгили къумукъ шайр Йырчы Къазакъ къайсы йылда тувгъан?

а) 1827 йылда.

б) 1829 йылда.

в) 1830 йылда.

г) 1835 йылда.

34. Шу гесек Къазакъны къайсы йырындан алынгъан?

...Эренлени алдынгъысы эр гиши.

Экинчиси-алты эркекге бир гиши.

У ьчюнчюсю-эркеқдир...

а) «Насип».

б) «Эренлер деген булан эр болмас».

в) «Батыр булан къурдаш бол».

г) «Эр уланлар намус.салмай юрекге».

35. Йырчы Къазакъны къайсы шиърусу Сибирде язылгъан?

- а) «Девюр-девюр питне девюр заманда».
- б) «Не билейим, юз дынкъы бар ханланы».
- в) «Насип».
- г) «Эренлер деген булан эр болмай».

36. «Гёгюрчюнлени арзасы» деген шиъруну автору кимdir?

- а) М.-А. Османов.
- б) Йырчы Къазакъ.
- в) Манай Алибеков.
- г) Дадав Магъамматов.

37. Тёбенкъазанышда биринчилей түрлю илмуланы уыренеген мактап ачгъан ким оолгъан?

- а) М.-А. Османов.
- б) Нугай Батырмурзаев.
- в) Д.-М. Шихалиев.
- г) Абусупьян Акаев.

38. Шу сатырлар А. Акаевни къайсы шиърусундан алынгъан?

...Уллуланы масалы: «Арпа, тари» аш экен,
Ачлыкъ гюню гелгенде алтын-гюмюш таш экен,
Узун сёзню къысгъасы: айтмагъа бурай чыгъа,
Гъеч гиши tengлик этмей бир гъалал сабанчыгъа.

- а) «Сабанчы».
- б) «Къызъяшланы тилинден бир шикаят».
- в) «Юрт яшав».
- г) «Мактапгъа бар, мактапгъа».

39. «Батагъада ярыш» деген шиъруну ким язгъан?

- а) Наби Ханмурзаев.
- б) Алим- Паша Салаватов.
- в) Темирболат Бийболатов.
- г) Амир Къурбанов.

40. Шу гесек Темирболат Бийболатовну къайсы шиърусундан алынгъан?

Гелди исси яй насишли,
Кёкде гюнеш балкъыды,
Будай-ашлыкъыны асили,
Суву йимик къалкъыды.

- а) «Язбаш геле».
- б) «Язбашны гьиси».
- в) «Яй».
- г) «Язбашны гюнлери».

41. Къазияв Али, белгили къумукъ халкъ шаири, къайсы йыл Совет язывчуланы Союзуна къабул этилген?

- а) 1935 йыл.
- б) 1936 йыл.
- в) 1937 йыл.
- г) 1939 йыл.

42. Тюпдеги куплетде гызы тартылгъан сёзлер не экенини ай- тыгъыз.

Ер ярып, къыргъа чыгъып,

Яшнады яшыл боюм,

Дарай хара гийгендей,

Гёрмеге арив союм.

- а) Эпитетлер.

б) Синонимлер.

в) Метафоралар.

г) Антонимлер.

43. Наби Ханмурзаевни сатиралы къайсы поэмасы талавурчулагъа багъышлангъан?

а) «Къыйынмы гъакъыл болса яшама?»

б) «Бочкени канты».

в) «Гетди, заманы гетди».

г) «Агъ, билгенмен яшавну рагъат ёлун».

44. Бу насигъат шиъруну автору кимдир?

Талашма, ябушма, охувчу,

Опурагъынгны тозма,

Мактапны низамларын сакъла,

Гъатынгдан озма!

а) Абусупъян Акаев.

б) Абдурагъман Къазиев.

в) Наби Ханмурзаев.

г) Багъавдин Астемиров.

45. «Яш дагъыстанлы» деген газетни редактору, инг бащлап дагъыстан язывчуланы Союзуна ёлбашчылыкъ этген ким болған?

а) А.-П. Салаватов.

б) Амир Къурбанов.

в) Багъавдин Астемиров.

г) Абдулла Магъамматов.

46. Арслан, бёрю ва тюлкю» деген ёмакъны ким язгъан?

а) Аяв Акавов.

- б) Анвар Гъажиев.
- в) Багъавдин Астемиров.
- г) Магъаммат Атабаев.

47. Шу гесек Багъавдин Астемировну къайсы шиърусундан алынгъан?

...Юваш еллер арачыдай теберип,
Гъашыкълардай оъбюшелер чечеклер.
Сюзюк, гём-гёк йыртыллай, гюзгюдей,
Гёк булутлар кёпден яшынгъан къачып...

- а) «Язбашы».
- б) «Шаркъгъа».
- в) «Арслан, бёрю ва тюлкю».
- г) «Турналар».

48. Юсуп Гереевни къайсы асарындан алынгъан гесекдир? ...Бийке

Сапивню гёргендокъ къашларын да тююп: -Гъа, мени санавсуз малым бармы?! -
деп акъырып йиберген..

- а) «Ажайны мачийлери».
- б) «Маржанатны хыяллары».
- в) «Бийке Патиматны тавугъу».
- г) «Шапи Агъай».

49. Абдул-Вагъап Сулеймановну къайсы шиърусун эсигизге сала шу
тюпдеги сатырлар?

«Гъайт уланлар, алдыбызда Днепр,
Ону салкъын сувларындан ичейик...»

- а) «Оракъ ва Чёкюч».
- б) «Днепрни игити».
- в) «Тавларым».

г) «Бугюн».

50. Аткъайны «Бувулду Сулакъ-инанмасанг, гел де бакъ» деген асары адабият асарланы къайсы журасына гире?

а) Шиърулагъа.

б) Поэмалагъа.

в) Шиърулу къайдада язылгъан ёмакълагъа.

51. «Къалачны къалмагъалы» деген ёмакъны ким язгъан?

а) Багъавдин Астемиров.

б) Анвар Гъажиев.

в) Шарип Альбериев.

г) Къазияв Али.

52. Тюпдеги асарланы къайсын Камил Султанов язмагъан?

а) «Къызардашлар».

б) «Сен тюлкю бусанг, мен къуйругъунгман».

в) «Айна».

г) «Суратчы Солтан».

53. Микайыл Абуковну къайсы асары гъавчулагъа ва табиатгъа багышлангъан?

а) «Сёйлей Темиравул».

б) «Арт дёгерчиклер».

в) «Душман бир гылла къура».

г) «Биринчи савгъат».

54. Микайыл Абуковну «Биринчи савгъат» деген асарында яшланы негер уйрете?

а) Табиатны сюймеге, къыр гъайванланы аямагъа.

б) Гъавчуланы касбусуна уйрете.

в) Агъачлыкъны таныта.

55. Ибрагым Ибрагимовну (Хамав) «Челтирли кагъыз» деген хабарында детдом учун янгы бина кимни къасты булан къу- рулгъан?

- а) Данюк агъавну къасты булан.
- б) Пионер яшланы къасты булан.
- в) Райисполкомну председатели Халитни къасты булан

56. «Кёмекчи къызы» деген шиъруну ким язгъан?

- а) Шарип Альбериев.
- б) Агъмат Жачаев.
- в) Акъай Акъаев.
- г) Вагыт Атаев.

57. Белгили къумукъ язывчу Камал Абуковну къайсы асарыны баш игити Арсевню гъакъында тюпде айтыла? «...Узакъ ёлну боюнда ва гъали базарда Арсев оъзю этген ишни гъакъында ара бёлмей ойлашса да, шу мюгълет етишмей туруп аявлу атындан айрылажагъын болур-болмас агъвалат йимик ари теберип тура эди...»

- а) «Халкъдан яшырып».
- б) «Къартны гёзьяшлары».
- в) «Мен уттурдум».
- г) «Тайгъакъ сокъмакъ».

58. Акъай Акъаевни «Хожатав» деген поэмасындан алынгъан сатырларда не маъна бар?

Инсанлар, гъалал ашагъыз Рызкъыгъызын гъар хапгъан:

Гишини топурагъында Болмагъан насип тапгъан...

- а) Яшавун гъалал кюйде яшамакъ.
- б) Оъз элин аямакъ.
- в) Гишини ерине, элине гёзюн сатмай яшамакъ.

59. «Турналар» деген белгили йырны автору кимdir?

- а) Агъмат Жачаев.
- б) Изамит Асеков.
- в) Расул Гъамзатов.
- г) Юсуп Хаппалаев.

60. Эфенди Капиевни «Йыр» деген хабары къайсы шаирге багъышлангъан?

- а) Гъамзат Цадасагъа.
- б) Иырчы Къазакъга.
- в) Сулейман Стальскийге.
- г) Етим Эминге.

61. Табиатгъа, жанлагъа, гъайванлагъа багъышлангъан кёп асарлар яратгъан къумукъ язывчу кимdir?

- а) Ибрагым Хамав.
- б) Микаил Абуков.
- в) Камал Абуков.
- г) Ибрагым Керимов.

62. Шу асарлар халкъ авуз яратывчулугъуну къайсы журасы- на гире?
«Денгиз ат», «Эмен терек», «Къылыч ургъан».

- а) Ёмакълар.
- б) Чечеген ёмакълар.
- в) Алгъышлар ва къаргъышлар.
- г) Игитлик эпос.

63. Шу тюпдеги йыргъа не йыр деп айтыла?

Аналардан батыр улан ким тувса—
Ол явлагъа тувра чабар, бет табар.
Ичиргилер бузуп, окъ тийсе,
Къанатлары билмес аны, ат билир.
Аналардан батыр улан ким тувса,
Тувдургъанлар билмес аны, ят билир.

- а) Эпос йыр.
- б) Къанна къазакъ йыр.
- в) Халкъ йыр.
- г) Адат-къылыкъ йыр.

64. Тюпдеги гесек къайсы йырдан алынгъан?

Бу да абайым, болсун сагъа къуллукъчу Тёрде олтуруп бол чу бугъар
буйрукъчу.

—Баракалла болсун сени оъзюнге,
Гёзюнге басып гийген бёркүнге.

Оъзюнг булан тогъа тартгъан эрлени Юрюмеге къоймажакъсан эркине.

- а) «Эльдарушну йырындан».
- б) «Абдулланы йырындан».
- в) «Минкюллюню йырындан».
- г) «Айгъазини йырындан».

65. Шу йырны аты нечиkdir?

—Къоймайсан, мени абайым, къоймайсан, Мени чи оылгенимден тоймайсан.

Бу гече, мени абайым, тюш гёрдюм, Оырдеги уйде гаракъы-баллар ичилип, Тёбенги уйде енгиз халат бичилип.

- а) «Айгъазини йыры».
- б) «Абдулланы йыры»,
- в) «Ойлу йыр».
- г) «Къанна къазакъ йыр».

66. Тюпдеги гесек къайсы хабардан алынгъан? ...Сувсаплыгъындан барысы да яна. Шогъар гёре де кериванланы къайтмақъылышын къаравуллап, Тимурну минглер булангъы асгерлеринден гьеч бириси юхламагъа ятмай. Ахырда бир-бирини арты булан бары да кериванлар къайта.

- а) «Эмен терек».
- б) «Гёкбёрю».
- в) «Къылыш ургъан».
- г) «Таш улан».

67. Къумукъланы айтылгъан шаири Йырчы Къазакъны тувгъан йылы къайсы йылдыр?

- а) 1825 йыл.
- б) 1827 йыл.
- в) 1830 йыл.
- г) 1835 йыл.

68. Йырчы Къазакъны къайсы йырындан алынгъан?

...Гетгенибиз гёкша марал гюз эди,
Элтгенибиз бир къараваш къыз эди.
Алтынчы Артлух тавдан тартылып.

Еттинчи Чачан тавгъа етгинче Тюшгенибиз Акъташавухну оъзю эди.

- а) «Не билейим юз дынкъы бар ханланы».
- б) «Гетгенибиз гёкша марал гюз эди».
- в) «Асхар тав, сенден бийик тав болмас».
- г) «Агъ деген булан артмай кёмеклер».

69. Яхсайлы пристопну гъакъыида шиъру ким язгъан?

- а) Йырчы Къазакъ.
- б) Манай Алибеков.
- в) Айбала Дадав.
- г) Сулейман Стальский.

70. Манай Алибеков къайсы асруда яшагъан?

- а) 18 асруда.
- б) 19 асруда.
- в) 20 асруда.
- г) 20 асруну экинчи яртысында.

71. «Оълюп тирилген кююм» деген шиъруну къайсы шаир язгъан?

- а) Гъамзат Цадаса.
- б) Айбала Дадав.
- в) Йырчы Къазакъ.
- г) Къоччакъай Жамалдин.

72. Язывчу адамны яшавунда болгъан бир нече агъвалатланы гъакъында сёйлей буса шогъар къайсы гиччи адабият асары деп айтъша?

- а) Роман.
- б) Повесть.
- в) Хабар.

г) Очерк.

73. «Тангчолпан» деген чакъырыв шиъруну ким яратгъан?

- а) Нугъай Батырмурзаев.
- б) Багъавдин Астемиров.
- в) А.-П. Салаватов.
- г) Зайналабит Батырмурзаев.

74. Башлапгъы къумукъ адабият кружокну ёлбашчысы ким болгъан?

- а) А.-П. Салаватов.
- б) Темирболат Бийболатов.
- в) Наби Ханмурзаев.
- г) Зайналабит Батырмурзаев.

75. Шу игитлер: Ажий, Умалат, Къарачач, Айшат, Табулду А.-П.

Салаватовну къайсы пьесасында ёлугъа?

- а) «Айгъази».
- б) «Къызыл партизанлар».
- в) «Къарачач».

76. А.-П. Салаватовну «Къарачач» деген пьесасындан къайсы игитини сёзлери тюпде берилген? «Муна ол таныш ерлер баягъы. Муна ол баягъы терек (сыйпай, скамейкада олтура). Рагъмусуз къатгъан къанлы къоллар инбашыма созулгъан ва языкъ башым сыйпалгъан ерлер. Яшлыгъымда йылы сёзлер эшигъен, аз иржайгъан ерлер. Танымаймысыз мени. Гъали неге магъа сиз сувукъ къарайсызг»

- а) Татывну сёзлери.
- б) Къарачачны сёзлери.
- в) Ажийни сёзлери.
- г) Сувсарны сёзлери.

77. Чебер асарда, пъесаларда чебер келпетлер яратывда, адамны хасиятларын гёрсетивде къоллангъан лакъыргъа не деп айтыла?

а) Монолог.

б) Диалог.

78. «Мени игитлерим», «Къумукъ таварих хабарлар», «Юрек сесим», «Умалатбий», «Темирболат», «Къапчыгъай», «Шавхалны гиччи уланы»-шу асарларын яратгъан шайр, язывчу, драма-тург кимдир?

а) Баммат Атаев.

б) Вагыт Атаев.

в) Зарипат Атаева.

г) Умукурсюн Мантаева.

79. Баммат Атаевни къайсы асарындан алынгъан гесекдир?

«...Дербентни эмири Чыракъ халиф хансарайда ял ала. Башына алтын чалывлу къызыл пес де гийген, бийик тахында олтургъан эмир гирген гишиге бурулуп сама да къарамай...»

а) «Солтанмут».

б) «Шавхалны гиччи уланы».

в) «Къайырхан булакъ».

г) «Рабият».

80. Халкъ хабарсычы деген гьюреметли ат ким алгъан?

а) Къазияв Али

б) Аяв Акавов

в) Анвар Гъажиев

г) Аткъай

81. Къумукъланы тарихи, яшаву ва культурасы, язывуна ва адабият варислигини масъалалары бырынгы гъкуматлардан къайсы булан байлавлу

- а) Шумерия
- б) Армения
- в) Кавказ Албания
- г) Грузия

82. Халкъ прозасына къайсы гирмей:

- а) емакълар
- б) таварихлер
- в) повестлер

83. Къумукъ фольклоргъа гире:

- а) балладалар
- б) тарихи йырлар
- в) гъашыкъ йырлар
- г) поэмалар

84. Игитлик эпосгъа къайсы гире:

- а) Къарткъожакъ булан Макъсуман
- б) Айгъазини йыры
- в) Солтанмутну йыры

85. Къайсы емакъдан алынгъан, шу гесек: «Арсланбек деген гишини бир бузаву да бир къозусу да болгъан...»

- а) Аювну оылтурген ат
- б) Бузав, къозу ва берюлер
- в) Денгиз ат
- г) Тюлкю, берю ва аюв

86. Къайсы емакъда йылан сабанчыны башмагъына гирип ята:

- а) Жымчыкъ, тюлкю ва къаргъа

б) Йылан хан

в) Аманат

87. Къумукъ халкъ къайсы йырына гире:

Къазихан геле той булан,

Шапи геле къой булан.

Къолум дамгъа урайым.

Ай-гъай, гъалалай,

а) Той сарынлар

б) Игитлик йырлар

в) Тарихи йырлар

г) Сююв сарынлар

88. Бир-бирине тагылып гелеген дюртлюклеге: айтыла:

а) сарынлар деп

б) такъмакълар деп

в) йырлар деп

89. Адат-къылыкъ поэзиягъа къайсы саналмай:

а) Земире

б) Навruz

в) Яслар

г) Той сарынлар

90. Биякъай, къайда барасан? Бал ялама бараман.

а) Къакъакълар

б) лайлай

в) оюнлар

91. Халкъ емакъланы тюрлюлери деп санала:

а) сигърулу

- б) гъайванланы, жанланы гъакъында
- в) яшав-туруш
- г) сююв

92. Мукъсуман къайсы йырны игитине санала:

- а) Эльдарушну йыры
- б) Къарткъожакъыны йыры
- в) Зорушну йыры
- г) Къанна къазакъ йыр

93. Шу гесек къайсы йырдан алынгъан? Баракалла басып гийген беркюнге,

- Душманланы сен къоймадынг эркине.
Вев адаршай къысгъа аякълы къызлагъа
Бай деп айтып бай улангъа барагъан...
а) Ишайымны йыры
б) Айгъазини йыры
в) Эльдарны йыры
г) Дударны йыры

94. Бу уйлер арив уйлер,

Ичинде алтын чюйлер.

Ассаламу алайкум,

Танг яхшы болсун, гъейлер.

Гъаза навruz гюню мубарак

Йырны аты къайсыдыр?

- а) Навruz
- б) Алышып айтагъан йырлар
- в) Той йырлар
- г) Алмалы бавлар

95. Бу гече, абайым, тюш гердюм,
Тюшомде уллу аламат иш гердюм:
Абзарыма аюв гелип акъырды,
Мени адамлар кансаралгъа чакъырды...
Къайсы йыргъа гире?

- а) Ойлу йыр
- б) Тапшурма йыр
- в) Сююв йыр
- г) яслар, ваягълар

96. Халкъ авуз яратыв чулугъуну
Къайсы йырындан алынгъан?
Арив бой, исбайы бой,
Ногъай эчки, къумукъ къой.
Сен ондасан, мен мунда,
Къачан болур бизин той?

- а) Сарынлар ва такъмакълар
- б) Эришип айтагъан сарынлар
- в) Къакъакълар, оюнлар

97. Яшаланы фольклоруна саналмай къайсы?
а) Чюйбурун
б) Битики
в) Лайлай
г) Хожатав
д) Гъарсинчек

98. Масхара – самаракъав йырлагъа къайсы гирмей?
а) Эрге барма сюеген бир къызыны канты

- б) Бай къызны ярлы улангъа жавабы
- в) Сарнап болмайған къатынны ясы
- г) Навruz

99. Халкъ авуз яратывчулугъуна къайсы гире?

- а) Насип
- б) геттенибиз гекша марал гюз эди
- в) Ойктем болма
- г) Къаз урлагъан къазкъ эрни йыры

100. Шу емакъланы къайсы яшав – туруш емакълагъа гире?

- а) Аманат ва девлер
- б) Салман терек
- в) Биз гезлю дев
- г) Эринчек къатынны хабары

101. Шу игитлер халкъ емакъны къайсындан алынгъан? Энем, айкъыз, Пача.

- а) Денгиз ат
- б) Армудухан
- в) Алтын башмакъ
- г) Айкъыз

102. Магъаммат Атабаевни «Урлангъан ажжал» деген поэмасыны аслу маънасын къайсы бёлюк ача?

- а) 1,2 бёлюк.
- б) 3,4 бёлюк.
- в) 5 бёлюк.
- г) 6 бёлюк.

103. «Адам ва топуракъ», «Сюйрюжибин ва къарлыгъач», «Бюлбюл», «Хахол этиклер», «Жайран» деген шиъруланы язгъан шайр кимдир?

- а) Камиль Султанов.
- б) Шарип Альбериев.
- в) Магъаммат Атабаев.
- г) Агъмат Жачаев.

104. Шарип Альбериев «Сюйрюжибин ва къарлыгъач» деген асары адабият асарланы къайсы журасына гире?

- а) Хабар.
- б) Поэма.
- в) Шиъру.
- г) Шиъру къайдада язылгъан ёмакъ.

105. Камал Абуковну къайсы асарындан алынгъан?

Хоншуда эри оылюп башында бир сирив яшлары бар аврув-лу къатын бар эди. Анаңыз гъар эртен шо ағылуғе банка булан сют бере эди. Бир-бирде уялып буса ярай, о къатын яшларын йибермей къоя эди...

- а) «Мен гюнағылыман, Марьям».
- б) «Къартны гёзьяшлары».
- в) «Очакъда от сёнгюнче».
- г) «Бетге-бет тургъанда».

106. Дадав Магъамматов Буйнакский районну къайсы юртунда тувгъан?

- а) Къазанышда.
- б) Жюнгютейде.
- в) Халимбекавулда.
- г) Торкъалиде.

107. Магъаммат-Солтан Ягыиевни «Топуракъ сёйлей» деген асарында шу сёзлер Къайсы игитницидир? -Оълербиз, тек къолгъа бармасбыз!-деп жавап бердилер. Мени юрегим тавдай болду. Демек, мен янгылыш болмагъанман. Къоччакъ уланлар! Сиз шолай айтажагъыгъызгъа инана эдим!

- а) Валерий Игнатьевични.
- б) Валяны сёзлери.
- в) Командир Алимов Камалны сёзлери.
- г) Анна Григорьевнаны сёзлери.

108. «Айгъази», «Капиталны кантын этип олтургъансыз», «Бугюн сени къалибингни къолгъа алдыкъ», «Айтар эдим», «Йырладым мен Къазакъ булан Юнусну» деген шиъруланы ким язгъан?

- а) Багъавдин Астемиров.
- б) Дадав Магъамматов.
- в) Абусупьян Акаев.
- г) Аткъай Аджаматов.

109. Магъаммат-Солтан Ягыиевни къайсы асары дагъыстанлы давгъа гетип белгисиз тас болгъан уланына-Алимов Камалгъа багъышлана?

- а) «Бир орамны игитлери».
- б) «Топуракъ сёйлей».
- в) «Уъч гюнеш».
- г) «Мен ва къурдашым Агъмат».

110. Тюпдеги «Изатли»деген шиърудан алынгъан сатырланы автору кимдир?

Яшав сапар эрте не геч битетен.
Бир гюн мунда къайтажагъым билгенмен.
Аталардан аталагъа элтеген
Шо атланы гъызын тутуп гелгенмен.

- а) Магъаммат Атабаев.
- б) Агъмат Жачаев.
- в) Шарип Альбериев.
- г) Бадрутдин Магъамматов.

111. «Гъакъыллы эсин ютмас» деген шиъруну автору кимdir?

- а) Йырчы Къазакъ.
- б) Сулейман Стальский.
- в) Гъамзат Цадаса.
- г) Абурагъман Къакъашуралы.

112. Анвар Гъажиевни «Тав къарчыгъа» деген шиърусу кимге багъышлангъан?

- а) Юсуп Акаевге.
- б) Эльмурза Джамагуловгъа.
- в) Жюнгютейли Имамутдинге.
- г) Валентин Эмировгъа.

113. Шу гесек Гайбулла Давутовну къайсы асарындан алынгъан?

«...Сулакъыны гюнбатыш янында, айлана яны таш ва чакъа,
ер-ерде уълкюлер. Юртну темиркъазыкъыгъа бакъыган бою - яшыл тюслию
балчыкъ, лап оъзенге тюшюп гетеген тик ярлар...»

- а) «Орман булакъ».
- б) «Чиркей денгизни йыры».

114. Багъавдин Митаровну шиърусуну атын табыгъыз.

Сагъынагъан дос ювугъум Сораса уйге барып,
Таныш-билиш, къуймур къызлар Айланалар ахтарып -Билсин олар...

- а) «Айтыгъыз адамлар».
- б) «Мени борчум».

- в) «Кагъыз».
- г) «Билдиригиз дослагъа».

115. «Гюдюрбай», «Земире», «Навруз» деген йырлар къумукъ фольклорну къайсы жанрына гире?

- а) Сарынлагъа ва такъмакълагъа.
- б) Игитлик эпос йырлагъа.
- в) Масхара, иришхат йырлагъа.
- г) Оюнлагъа.

116. Гъайбулла Давутовну «Чиркей денгизни йыры» деген асарындан тюпде къайсы игитни келпети суратлангъан? «...Гъакъыллы, саламат, асил сёзлю, оyzюн тутуп бажарагъан, акъ юзлю, гёк гёзлери, орта бойлу, назиксув...»

- а) Магъач.
- б) Бату.
- в) Марина.

117. Шу тюпдеги шаирлерден «Старшина» деген шиъруну къайсы журасына гире?

- а) Гъашыкълыкъ лирикагъа.
- б) Философия лирикагъа.
- в) Табиат лирикагъа.
- г) Ватандаш ва политика лирикагъа.

118. Белгили къумукъ ярыкъландырывчу ва шаир М.-А. Османов къайсы йыл тувгъан?

- а) 1829 йыл.
- б) 1830 йыл.
- в) 1835 йыл.
- г) 1838 йыл.

119. Шу сатырлар М.-А. Османовну къайсы шиърусундан алынгъан?

СюйгөНге ат бере эдил ер,

Сюйгенге къул-къараваш.

Шолай гючлю хан эди,

Гюч тайды яваш-явш.

а) «Гюлкъыз».

б) «Шавхалны къаласы».

в) «Гёгюрчюнлени арзасы».

120. Бу асарларында Манай Алибеков негер чакъыра? «Яхсадагъы къумукъ къызланы арзлары», «Байрам, тойда гъалиги яшланы йыбанагъан кюйлери».

а) Халкъыны культурасын оъсдюрме.

б) Гиччилер уллулагъа абур, гъюрмет этме тюшегени.

в) Яшавдагъы тюзсюзлюклени тайдырма чакъыра.

г) Охувгъа-билимге чакъыра.

121. Нугъай Батырмурзаев бизин девюрде негер кюрчю салгъан?

а) Къумукъ адабиятгъа.

б) Къумукъ журналны яратылывуна.

в) Къумукъ поэзия'гъа.

122. Асарда бир нече агъвалатлар суратланып, яшавну хыйлы янлары къуршала буса не деп айтыла?

а) Повесть.

б) Роман.

в) Хабар.

г) Очерк.

123. Нугъай Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асары проза асарланы къайсына гире?

- а) Роман.
- б) Повесть.
- в) Хабар.
- г) Очерк.

124. Дадав Магъамматов оъзюню яратывчулукъ пагъмусун кимге багъышлагъан?

- а) Яшавгъа.
- б) Загъматчи халкъгъа.
- в) Гъашыкълыкъгъа.
- г) Инкъылапгъа.

125. Шу шаирлени яратывчулугъу не замангъа геле? (А.-П. Салаватов, Н. Ханмурзаев, Б. Астемиров, А. Магъамматов, Къа-зияв Али).

- а) 19 асруну башына.
- б) 19 асруну экинчи яртысына.
- в) 20 асруну биринчи яртысына.
- г) 20 асруну экинчи яртысына.

126. 1916 йыл Хасавюртда къурулгъан адабият къурумну аты нечик болгъан?

- а) «Ишчи».
- б) «Ёлдаш».
- в) «Тангчолпан».
- г) «Бюрлер».

127. Тюпдеги гесек къайсы шиърудан алынгъан ва автору кимдир?
Тувду чолпан, танг билинди,

Болду уянма заман...

Шавла алды дгонъя ойзюн,
Юхлагъаныбыз таман.

- а) «Тангчолпан».
- б) «Кериван гетди».
- в) «Алгъа, ёлдаш»!

128. Шу шиъруланы яратгъан шаирни аты кимдир? («Къурбатлыкъ», «Тутгъун», «Батагъада ярыш»),

- а) Наби Ханмурзаев.
- б) Темирболат Бийболатов.
- в) Абдулла Магъамматов.
- г) Багъавдин Астемиров.

129. Къумукъланы арасындан чыкъгъан авур къысматлы, шавлалы пагъмусу, адамлыгъы булангъы шайр ва музыкант ким болгъан?

- а) Къазияв Али.
- б) Наби Ханмурзаев.
- в) Алим-Паша Салаватов.
- г) Темирболат Бийболатов.

130. Къумукъ сатираны устасы 1893 йылда Тёбен-Къазанышда тувгъан кимдир?

- а) Абусупьян Акаев.
- б) Наби Ханмурзаев.
- в) Багъавдин Астемиров.
- г) Абдулмежит Межитов.

131. Наби Ханмурзаевни «Бочкени канты» деген сатиралы шиърусу гъалиги замангъа гёре эсгиленгенми?

- а) Эсгиленген.
- б) Эсгиленмеген.
- в) Бир заманда да эсгиленмежек.

132. Къайсы асардан шу гесек алынгъан?

Ана сютюн зая этмеген эр эдинг,
Ватан учун къурбан этдинг жанынгны.
Къайда уруш болса, шонда бола эдинг,
Ятмадынг салып ерге сен санынгны...

- а) «Ябушув».
- б) Къоркъма, ёлдаш».
- в) «Тангчолпан».
- г) «Яшмын».

133. Алим-Паша Салаватовну къайсы пьесасы 1933 йылда бютюн

Дагъыстанны конкурсунда биринчи савгъатны алгъан?

- а) «Къызыл партизанлар».
- б) «Айгъази».
- в) «Къарачач».

134. Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген пьесасындан къайсы игитни сёзлеридир? «...Гъай, тенгиirim, оyzюнг гёресен дагъы!...Булагъа барып бир токътавсузишле, уъстевюне дагъы да сагъа акъырсын, къычырсын, тюкюрсюн ! Озокъда, булай хорлукъыгъа гиши нечик чыдасын!»

- а) Якъупну.
- б) Къанитатны.
- в) Умарны.
- г) Къурбанны.

135. Алим-Паша Салаватовну «Айгъази» деген пьесасы халкъ авуз яратывчулугъуна гёре негер таянып язылгъан?

- а) Халкъ ёмагъына.
- б) Халкъ йырына.
- в) Халкъ хабарларына.

136. Юсуп Гереев совет къумукъ адабиятны кюрчюсүн салгъанлардан бириси. Чебер адабиятгъа биринчи прозаик гысапда къайсы йыллар гелген?

- а) 20-нчы йылланы биринчи яртысында.
- б) 20-нчы йылланы экинчи яртысында.
- в) 30-нчу йылланы биринчи яртысында.
- г) 30-нчу йылланы экинчи яртысында.

137. Юсуп Гереевни къайсы асарындан алынгъан? «...Чёп алывну гъакъындагъы масъала бек уллу тергев булан тынгланды, акъча жыйывну гъакъындагъы масъала да яман ойтмеди. Тек ондан сонг пачалыкъга эт, сют беривню гъакъындагъы масъалалар башлангъан заманда гюндюз ишде арыгъан халкъ къалгъымагъа башлады...»

- а) «Маржанатны хыяллары».
- б) «Абия-Ханум».
- в) «Ажайны планлары».
- г) «Ажайны мачийлери».

138. Шу тюпдеги асарлары автору кимdir? («Йыллар», «Турналар», «Биз кимбиз», «Бугюн», «Рашитханны йыры»),

- а) Анвар Гъажиев.
- б) Багъавдин Астемиров.
- в) Абдул-Вагъап Сулейманов.
- г) Аткъай Гъажаматов.

139. Тюпдеги пьесаланы арасында драматург Абдул-Вагъап Сулейманов язмагъаны къайсыдыр?

- а) «Алекъай ва Телекъай».
- б) «Айбике».
- в) «Давда той».
- г) «Асиятны сюювю».

140. Белгили къумукъ шайр Абдул-Вагъап Сулеймановну «Къумукъ шаирлер фронтда» деген поэмасында нени гъакъында сёйлене?

- а) Фронтну гъакъында сёйлене.
- б) Къумукъ шаирлени арасынdagъы къурдашлыкъ, дослукъ гъакъында сёйлене.
- в) Эркинликни гъакъында сёйлене.
- г) Азатлыкъны гъакъында сёйлене.

141. Дагъыстанны халкъ шаири Аткъай Гъажаматовну яратывчулугъунда къайсы проза асары инкъылапгъа багъышлангъан?

- а) «Тав тардан эркин тюзге».
- б) «Тав тюп юртда».
- в) «Мен ойкеммен».
- г) «Къумукъ тюзде».

142. Тюпдеги гесек Аткъайны къайсы поэмасындан алымгъан?

Къая башдан къарай билек,
Билек тюгюл, къолдай юрек.
Беш бармагы къармақъ йимик,
Беш къаракъуш тырнакъ йимик.
Не де беш айрыла сенек,
Ташгъа шолай дёнген билек,
Негер белги болма герек?

- а) «Рабият».
- б) «Үңүз тав».
- в) «Сыралы къоллар».
- г) «Отташ Нюржан».

143. Дагъыстанны халкъ шири Анвар Гъажиевге С. Стальскийни атындагъы республика савгъатны лауреаты деген ат къайсы йыл берилген?

- а) 1969 йыл.
- б) 1970 йыл.
- в) 1974 йыл.
- г) 1975 йыл.

144. Анвар Гъажиевни «Бугъав ва йыр» деген шиърусу къумукъ халкъны къайсы уланына багышлангъан?

- а) Йырчы Къазакъга.
- б) Абусупъян Акаевге.
- в) Темирболат Бийболатовгъа.
- г) Багъавдин Астемировгъа.

145. Шу асарланы яратгъан шаирни аты кимдир? («Гъабийбат ва Гъажияв», «Шумайсат», «Инанма», «Яралы бёрю», «Якъупну чычкъаны»),

- а) Анвар Гъажиев.
- б) Алирза Сайдов.
- в) Мутъитдин Чаринов.
- г) Аткъай Гъажаматов.

146. Шу шиъруну язгъан шайр кимдир? «Ногъай халкъыма».

- а) Кадрия.
- б) Бийке Кулунчакова.
- в) Анварбек Култаев.
- г) Агъмат Жачаев.

147. Шу тюпдеги шиъруну гесегинде гызы тартылгъан сёзлеге къайсы тил къурал деп айтыла?

«...Къазанлайын ичибизни къайнатып,
Къатыкъызыз къара сухар чайнатып,
Къунанлайын къозалакъыа екдирип...»

- а) Тенглешдирив.
- б) Эпитет (къошум толумлукъ).
- в) Метафора (гёчюм).
- г) Метонимия.

148. Темирболат Бийболатовну «Азат загъмат шатлыгъы» деген йырындан алынгъан куплетде гызы тартылгъан сёзлеге не тил къурал деп айтыла?

«... Гъей колхозчу, чыкъ махмар тарлавгъа.
Ал ал малы, бал шапталлы бавлагъа!
Загъмат ташдыргъан бизин къолларыбыз
Нарт ярлардан сют ичген санларыбыз».

- а) Эпитет.
- б) Тенглешдирив.
- в) Къопдурув.
- г) Метонимия.

149. Къазияв Алини «Бирикгенбиз къуйма болат тав йимик» деген шиърусундан алынгъан гесекде гызы тартылгъан сёзлеге не деп айтыла?

Бармы гъали бийкелер де бийлер де,
Къутулмайгъан къул, къараваш уйлер де...

- а) Синонимлер.
- б) Антонимлер.
- в) Архаизмлер.

г) Неологизмлер.

150. Йырчы Къазакъны «Асхартав» деген шиърусундан алынгъан сатырларда не бар?

«Асхартав, сенден бийик тав болмас,
Анадол, сенден уллу сув болмас,
Аргъумакъ, сенден арив ат болмас,
Атолу, сенден яхшы зат болмас...»

- а) Перифраз.
- б) Риторика сорав.
- в) Риторика обращение.
- г) Такрарлав.

Жаваплар

									0	1	2	3	4	5
6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5
6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
									, 6					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5
6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
									, 6, B				, 6, B, Г	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	00	01	02	03	04	05
, 6, B														

06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
										, B				
36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
					, 6									

151. Шу тюпдеги шаирлерден «Старшина» деген шиъру къайсы журасына гире?

- а) Гъашыкълыкъ лирикагъя.
- б) Философия лирикагъя.
- в) Табиат лирикагъя.
- г) Ватандаш ва политика лирикагъя.

152. Нугъай Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат» деген асары проза асарланы къайсына гире?

- а) Роман.
- б) Повесть.
- в) Хабар.
- г) Очерк.

153. Акъай Акъаевни «Оракъ заман» деген китабы къайсы йыл чыкъыгъан?

- а) 1980
- б) 1984
- в) 1990
- г) 2001

154. Шу сатырланы автору кимdir?

«Сюемен авлакъланы
Темир янгур чайгъанны,
Сюемен- энемжая
Элимя иржайгъанны ...

- а) Анвар Гъажиев
- б) Аткъай Аджаматов
- в) Изамит Асеков
- г) Акъай Акъаев

155. Акъай Акъаевни «Кюрчю ташлар» деген асары къайсы журалагъа гире?

- а) Шиъру
- б) Поэма
- в) Сарын

156. Ибрагим Керимов рус тилде къайсы асарын язған?

- а) Уъч йылдан сонг
- б) Терен булакъ
- в) Сувну шавласы
- г) Уллу Урал

157. Уллубий Буйнакскийни ва ону ёлдашларын душманлар не ерде гюллелеген?

- а) Темирхан-Шурада
- б) Анжи аркъада
- в) Темиркъюода
- г) Атлы-боюнда

158. «Къанлыны къабуру» деген асарны автору кимдир?

- а) Аткъай Аджаматов
- б) Шарип Альбериев
- в) Ибрагим Керимов
- г) Камал Абуков

159. Шарип Альбериевни «Къачырылған къызы», «Юрек гечмей» деген пьесалары къайсы темалагъа багышланған?

- а) Сююв темагъа
- б) Дав темагъа

в) Эсги адатлагъа , намарт адамлагъа

г) Ватандаш темагъа

160. Ислам Казиевни къайсы асарында баш игити- албагъусув улан?

а) Авзачыкъ

б) Мени алтын чабагъым

в) Женнетни адамын ким оылтурген?

161.Камал Абуковну 1963-нчю йылда чыкъгъан китабы къайсыдыр?

а) Мен гюнағылыман, Марьям

б) Учгъунлар

в) Атъёкъ къушну тавушу

г) Эсги тирменни ёлу.

162. Микаил Абуковну масхара ва иришхат темалагъа багъышлангъан китабы къайсыдыр?

а) Сейлей Темировул

б) Душман бир гылла къура

в) Боран

г) Борчну заманында къайтарма герек

163.Шу дертиюклени ким язгъан?

Яшавгъа оылме деп гелмегенмен мен,

Гюн сайын кеп ерде айтылыр атым,

Сюйгенге яшама кемек этежек.

Сезлерим, ишлерим, гъатта суратым...

а) Магъаммат Къадиров

б) Багъавдин Гъажиев

в) Агъмат Жачаев

г) Казим Казимов

164. Шу тюпдеги гесек йыры Къазакъны къайсы шиърусундан алынгъан?

Гъисабы ёкъ биз юрюген ёлланы
Башыбыздан гетген къыйын гъалланы,
Тюз авлакъны къынгыр этип гёрсетген.
Не билейим, юз дынкъы бар ханланы.

- а) Сибирден кагъыз
- б) Не билейим юз дынкъы бар ханланы
- в) Гетгенибиз гекша марал гюз эди
- г) Мен Къазакъман, Къазакъман

165. Йырчы Къазакъны яратывчулугъуна башлап тергев берген, багъалагъан кимдир?

- а) М-А Османов.
- б) А-П Салаватов.
- в) С.Алиев.
- г) А-Къ Абдуллатипов.

166. Йырчы Къазакъны «Чатақъ йыр» деген шиърусу къайсы темагъа багъышлана?

- а) Сююв темагъа
- б) Табиатны темасына
- в) Ватанны темасына
- г) Къылышкъ темагъа

167. Бу шиъруланы къайсы гирмей Йырчы Къазакъны яратывчулугъуна?

- а) Жан агъалар, сизге дуа аманат
- б) Асгъар тав
- в) Кант эте деп айып этме ярамас

г) Гъай аман

168. «Къумукъланы адабияты» деген китапны ким язгъан?

- а) Камиль Султанов
- б) Салав Алиев
- в) Абдулкъадир Абдуллатипов
- г) Камал Абуков

169. Яшлар учун язылгъан шу асарланы автору кимдир?

«Гюн нечик айта» , «Гъей бала!»

«Охума йиберигиз» , «Биченлинде»

- а) Басир Атаев
- б) Анвар Гъажиев
- в) Камиль Султанов
- г) Алим-Паша Салаватов

170. Гъажиев Анварны «Хораз урлагъан генерал» деген асарыны темасын токътшадырыгъыз.

- а) Сатира
- б) Фашистлеге къаршы
- в) Сююв
- г) Армияны темасы.

171.Аткъайны «Рабият» деген поэмасы кимге бағышланғъан?

- а) Саният Мурадовагъа
- б) Барият Мурадовагъа
- в) Бурлият Ибрагимовагъа
- г) Бурлият Эльмурзаевагъа

172.Шу гесек Йырчы Къазакъны къайсы шиърусундан алынгъан?

Гийимлери аз безенген чечеклим,
Чечекли талалардай гекчеклим,
Кекде бишип, ерге тюшген айсыйым,
Эртенги гъавалардай бай сыйым...

- а) Гёргенибиз кекюrekлеге сыйышмай
- б) Эренлеге эмсиз гюнлер кёп болур
- в) Аргъумвкъдай асав эрлеге
- г) Къарагъайлар бою къакъ элме

173. Йырчы Къазакъны къайсы асары гъалиги яшавну суратлай?

- а) Магъаммат –апенди Османовгъа кагъыз
- б) Уцуму уллу Хасайбек
- в) Заман бизге гъали шулай айлангъан
- г) Абумуслим хан шавхал

174. Къайсы шаирни тилиндөн алынгъан шу сөз тагъымлар?

«Алыслар элибиз», «Тил дюнья», «Яманлар давда язылмас»,
«Ойболатлар къылавлу»

- а) Аткъай Аджаматовну
- б) Магъаммат-апенди Османовну
- в) Йырчы Къазакъны
- г) Къакъашуралы Абдурагъманы

175. Шарип Альбериевни «Элимни эревюлю» деген шиърусу кимге багъышлангъан?

- а) Абдул-Вагъап Сулеймановгъа
- б) Аткъай Аджаматовгъа
- в) Абдурагъман Казиевгे

176.А.С Пушкинни «Цыганы» (Сиянлар) деген асарын ким таржума этген?

- а) Магъаммат Атабаев
- б) Шарип Альбериев
- в) Бадрутдин Магъамматов
- г) Агъмат Жачаев

177.Магъаммат Атабаевни тюпдеги асарларындан къайсы поэмагъа санала ?

- а) Къумукъыну йыры
- б) Савболлашыв
- в) Тоба
- г) Ватаным , тувгъан ерим

178.»Юрек сесим» деген китапны язгъан кимdir?

- а) Баммат Атаев
- б) Атав Атаев
- в) Магъаммат Кадиров
- г) Казим Казимов

179. Шаир Акъай Акъаев къайсы юртда тувгъан?

- а) Къазанышда
- б) Бугленде
- в) Къапчыгъайда
- г) Капир-къумукъда

180.Изамит Асековну «Сагъынчлыкъ» деген шиъруланы жыйымы къайсы йыл чыкъыган ?

- а) 1969
- б) 1972

в) 1994

г) 1998

181. Абдулмежит Межитовну къайсы шиърусундан алынгъан?

Къайда сени яш замангъы юрегинг?

Хурт йимиксен тюшген асыл алмагъа!

Къайда къалды тюзлюк, ювукъ-арегинг.

Антынг къайда этген адам болмагъа?!

- а) Къычырмайман сюемен деп «Ватанны»
- б) Яшдагъы ювугъума
- в) Не къоясан яшлагъа
- г) Ватаныма

182. Шу А. Жачаевни шиърусуну аты нечиkdir?

Ананы бир яшы болгъан,

Башлап гёзю-къашы болгъан.

Йыллар гетип, яш къарт бола,

Ана буса бек къарт бола...

- а) Ана юрек
- б) Ана булан савболлашив
- в) Елугъув

183. Шу тюпдеги асарлардан къайсы Манай Алибековну яратывчулугъуна гирмей?

- а) Жантемирни Гъажиге берген жавабы
- б) Нугъайгъа кагъыз
- в) Моллалар
- г) Шавхалны къаласы

184. «Янгъан сёйлер, ягъындагъы тынглар», «Эренлер уйде тувар, къырда ойлер, эренлеге бурай гюнлер кёп гелер» деген айтывлар Аткъайны къайсы асарындан алынгъан?

- а) Мен ойктеммен
- б) Жан къурдашлар
- в) Къумукъ тюзде
- г) Тупав

185. Агъмат Жачаевни къайсы асарында Йырчы Къазакъын, Абусупиян Акаевни, Аяв Акавовну, Абдулгъамит Батытмурзаевни, Зайнал Бамматовну, ва башгъа алимлерибизни атлары эсгериле?

- а) Антым бар
- б) Ана тил- алтын хазна
- в) Чакъыз сёнген гюн
- г) Ач йылларда

186. Темирболат Бийболатовну инкъылапдан алда язылгъан асарлары къайсы темалагъа язылгъан?

(«Гъажимурат» 1910, «Стенька Разии» 1914, «Хасболат» 1915)

- а) Сююв темагъа
- б) Инсанны ич яшавуна
- в) Инкъылапгъа, ватандаш давуна
- г) Тарихге ва тарихде болгъан ишлөгө

187. «Жанлы кёпюр», «Яшавну гемесинде», «Узун сёзню къысгъасы», «Бозигит» деген китапланы авторы кимдир?

- а) Магъаммат-Наби Халилов
- б) Супиянат Мамаева
- в) Казим Казимов
- г) Багъавдин Гъажиев

188. Къумукъ поэзияда сонетлер ким яза?

- а) Магъаммат Атабаев
- б) Бадрутдин Магъамматов
- в) Агъмат Жачаев
- г) Абдулкерим Залимханов

189. Агъмат Жачаевни Ана тил-алтын хазна» деген поэмасына эпиграф этип алынгъан «Тил масъаласы-жан берип жан алагъан уллу бир масъала...» деген сөзлер кимницидир?

- а) Абусупиян Акаевни
- б) Магъаммат-Опенди Османовну
- в) Аткъай Аджаматовну
- г) Анвар Гъажиевни

190. «Печ-арба», «Чум сырғъалар», «Бакъаны емагъы», «Кюлкюлю шагъар» деген асарланы ким яратгъан?

- а) Агъмат Жачаев
- б) Абдулмежит Межитов
- в) Магъаммат-Наби Халилов
- г) Магъаммат Атабаев

191. Темирболат Бийболатовну «Дагъыстанлыланы гъужуму» деген шиърусу къайсы йыл язылгъан?

- а) 1918
- б) 1919
- в) 1920
- г) 1921

192. Магъаммат-Солтан Ягъияев оъзюно къайсы асарын атасына багъышлагъан?

- а) Чакъырылмагъан къонакълар

б) Чечилмеген сырлар

в) Уъч гюнеш

193. Магъаммат-Солтан Ягъияевни тюпдеги пьесаларындан къайсы комедиягъа гъисаплана?

а) Йырчы Къазакъ

б) Эки сюйген бир болса

в) Гъекюнч

г) Меникисен меники

194. Темирболат Бийболатовну «Бугъав уъзген йыр» деген китабын ким тизген ва огъар баш сёз язгъан?

а) Акавов Забит

б) Асеков Изамит

в) Камал Абуков

г) Абдулкъадир Абдуллатипов

195. Темирболат Бийболатовну «Къара гюнлер» деген поэмасы Дагъыстанда болгъан къайсы агъвалатгъа багъышлангъан?

а) Дагъыстанда къазакълар этген давгъа

б) Биринчи дюнья давуна

в) Экинчи дюнья давуна

г) Шамильни орус пачалыкъ булан этген давуна

196. Ибрагим Керимовну къайсы асарындан шу гесек алынгъан?

«- Ёкъ! Мен дагъы чыдама болмайман. Сен не сюйсенг де эт, сюесен-айып эт, сюйсенг- оылтюр, сюйсенг»... деп Муса къолларын бир бирине иший туруп, бирден олтургъан еринден хозгъалды»

а) Бир юргда

б) Уъч йылдан сонг

в) Эсде ёкъдан

г) Табулду.

197. Абдурагъман Къазиев «Къумукъ тюзню гюзгюсю» деген поэмасын кимге багышлагъан?

- а) Магъаммат-Апенди Османовъа
- б) Нугъай Батырмурзаевге
- в) Йырчы Къазакъгъа
- г) Абусупиян Акаевге

198. Шу пьесаланы къайсы гирмей Амир Къурбановну яратывчуулугъуна?

- а) Асиятны сюювю
- б) Къойчу Арслан
- в) Али ва Вали
- г) Къайтмасны тою

199. Анвар Гъажиев эки керен къайсы савгъатны алгъан?

- а) Загъмат Къызыл Байракъ орден
- б) Сулейман Стальскийни атындагъы премия
- в) Батырайны атындагъы савгъат
- г) Адабият газетни атындагъы савгъат

200. Ибрагим Ибрагимовну (Хамавну) «Дагъыстанлы намус» деген китабы къайсы йыл чыкъгъан?

- а) 1960
- б) 1971
- в) 1976
- г) 1980

201. Даниял Денгизов Ибрагым Хамавну къайсы китабыны игитидир?

- а) Къазанышлы Къагъирни хабарлары
- б) Кюленмей къалгъан кюлкю
- в) Уйонге будай явсун
- г) Магъа шо бек авара

202. «Янгыртыв», «Энемжая», «Юлдузлу ёллар», «Адам», «Юрекни янывлары» деген китапланы автору кимdir?

- а) Агъмат Жачаев
- б) Бадрутдин Магъамматов
- в) Багъавдин Гъажиев
- г) Анвар Гъажиев

203. Шу лирикалы сатырланы къайсы шаир яратгъан?

Бугюн сени тувгъан гюнүнг, азизим,
Не берейим не зат савгъат этейим?
Юрегимни берсем эгер савгъатгъа,
Сонг юрексиз ерде оъзюм нетейим?

- а) Супиянат Мамаева
- б) Шейитханум Алишева
- в) Гёгюрчон Атаева
- г) Патимат Абукова

204. Шекспирни «Гамлет» деген асарын къумукъча таржума ким этген?

- а) Магъаммат Атабаев
- б) Багъавдин Узунаев
- в) Бадрутдин Магъамматов
- г) Атав Атавов

205. Амир Къурбановну проза асарын айырыгъыз.

- а) Урушбат
- б) Ялынлы тавлар
- в) Тав тюпдеги юртда
- г) Хоншулар

206. «Байракъ къакъыган Абдулгъаким» деген повестин Гебек Къонакъбиев кимге багъышлагъан?

- а) Эльмурза Джумагуловгъа
- б) Юсуп Акаевге
- в) Абдулгъаким Исмаиловгъа
- г) Магъаммат Гъажиевге

207.»Дагъыстан» , «Гелдим сизге» , «Уъч гюн» , «Бал татывлу сёзюнг бар»

деген шиъруланы автору кимdir?

- а) Патимат Абукова
- б) Гёгюрчюн Атаева
- в) Жаминат Керимова
- г) Зулайха Атагишиева

208. Патимат Абукованы къайсы асарындан алынгъан шу куплет?

Ана тилим, сен уйретдинг
Сюйме тувгъан элимни,
Шо саялы кёп сюемен,
Анам, сени тилингни...

- а) Ана тилим
- б) Къабул эт
- в) Къакъакъ йыр
- г) Ана

209. «Аталар» деген йырны ким яратгъан?

- а) Анвар Гъажиев
- б) Агъмат Жачаев
- в) Абдулгъамит Татамов
- г) Магъаммат Атабаев

210. Яшлар учун язылгъан «Аталаны гылласы», «Анамны шагъары» деген хабарланы ким язгъан?

- а) Агъмат Устарханов
- б) Вагыт Атаев
- в) Магъаммат-Бек Османов
- г) Шарип Альбериев

211. Шу асарланы къайсын Анвар Гъажиев яшлар учун яратгъан?

- а) Анадол айтды
- б) Тав къарчыгъя
- в) Чалмалы бёрю
- г) Сёнмейген юлдузлар

212. Шу сатырланы Йырчы Къазакъыгъа ким багышлагъан?

Къазакъ десе таллыкъда тав геремен.

Къарагъайны тюзге чыкъгъан салкъыны,

Къумукъыну мен осуз тилкъав гёремен,

Тили де о юргеги де халкъымны!

- а) Абзайдин Гъамитов
- б) Шарип Альбериев
- в) Анвар Гъажиев
- г) Абдул-Вагып Сулейманов

213. Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Дарман булакъ» деген асары къайсы жаныргъа гире?

- а) Роман
- б) Повесть
- в) Хабар
- г) Документли очерк

214. Магъаммат-Солтан Ягъияевни «Бир ойрню бир эниши» деген романы кимни атындан язылгъан?

- а) Авторну
- б) Баш игити Солтанны
- в) Махсутну
- г) Юсупну

215. Абдул-Гусейн Ибрагымовну «Аманхор» деген асарыны темасын токъташдырыгъыз?

- а) Игитликъ
- б) Сююв
- в) Дослукъ халкъ-ара
- г) Тарихи

216. Аткъай Аджаматовну «Темир къапкъан» деген пьесасы къайсы темагъа язылгъан?

- а) Дав темагъа
- б) Сююв темагъа
- в) Къурдашлыкъыны темасы
- г) Дослукъну темеси

217. М. Хангишиевни «Чубурув бойларда», Аткъайны «Къумукъ тюзде», М-С Ягъияевни «Гуляйбат», И. Керимовну «Сувну шавласы» деген асарлары къайсы йыллардагъы яшавну сураттай?

- а) Давдан алдагъы
- б) Давну йылларын
- в) Давдан сонгъу йылланы
- г) Гъалиги заманны

218. «Айбике», «Алякъай ва Телякъай», «Давда той», «Коммунист» деген пьесаланы ким язғын?

- а) Амир Къурбанов
- б) Алим-Паша Салаватов
- в) Аткъай Аджаматов
- г) Абдул-Вагъап Сулейманов

219. Аткъайны тюпдеги асарларындан къайсы очеркдир?

- а) Ансар
- б) Чик
- в) Мен ойкеммен
- г) Тар тавдян эркин тюзге

220. Шу тюпдеги пьесаланы къайсын Камал Абуков язмагъан?

- а) Марьям
- б) Бир къысыр герек эди
- в) Эришивлюк
- г) Къатын къалмагъал

221. Абдулкерим Залимхановну «Къысмат» деген романы къайсы темагъа язылғын?

- а) Колхозну темасына
- б) Сюювню темасына
- в) Уллу Ватан давда пленге тюшгенлеге гъукуматны къаравуна багъышланғын темагъа.

г) Гъалиги яшавда ёлугъагъан пышдырыкъланы темасына

222. Бадрутдин Магъамматовну яшлар учун чыкъгъан китабы къайсыдыр?

- а) Уьчюнчю аривлюк
- б) Къышны масхарасы
- в) Сокъмакъ
- г) Сююнчю

223. Завур, Мадина, Солтан, Катя, -бу игитлер Шарип Альбериевни къайсы асарында ёлугъа?

- а) Яшыртгъын яра
- б) Къанлыны къабуру
- в) Гюл - чечекли гюнлерим
- г) Яшда гёрген яшынмас

224. Чебер асарда экевню яда бир-нече адамны арасындагы сёйлевге не деп айтыла?

- а) Монолог
- б) Диалог

225.»Поэзия» деген сөз бырынгы къайсы тилден алынгъан?

- а) Арап тилден
- б) Орус тилден
- в) Грек тилден
- г) Ингилис тилден

226. Халкъ поэзиясына къайсылары гире?

- а) Йырлар
- б) Алгъышлар

в) Токъмакълар

г) Ошанывлар

227. Эпос жанрга къайсы гирмей?

а) Роман

б) Повесть

в) Хабар

г) Трагедия

228. «Драма уллу гыслени талап эте» деген сёзлени ким айтгъан?

а) Максим Горький

б) Гъамит Рустамов

в) Амир Къурбанов

г) Камиль Султанов

229. Шу тюпдеги куплетде гызы тартылгъан сёзлеге къайсы чебер аламат дей?

«... Къазанлайын ичибизни къайнатып,
Къатыкъызыз къара сухар чайнатып,
Къунанлайын къозалакъга ёкдирип...»

а) Эпитетлер

б) Тенглещдиривлер

в) Ошатывлар

г) Метафоралар

230. Шу тюпдеги ёмакъланы къайсы авуз яратывчулугъуна гире?

а) Чалмалы бёрю

б) Денгиз ат

в) Къалачны къалмагъалы

г) Яшлар-къатарбашлар

231. Йырладым мен Юнус булан Къазакъны деген шиъруну ким язғын?

- а) Йырчы Къазакъ
- б) Магъаммат Кадиров
- в) Дадав Магъамматов
- г) Темирболат Бийболатов

232. Жавап талап этмейген, токъташдырыв маңнада къоллангъан сорав жумлагъа не деп айтыла?

- а) Инверсия
- б) Перифраз
- в) Риторика сорав
- г) Такрарлав

233. Шу тюпдеге куплетлер авуз яратывчулукъыну къайсы журасына гире?

Озенлер агъа- агъа,
Сувлары эниш бағъа.
Минг манат тилемеге
Таш къурчакъымысан мағъа?

- а) Такъмакълар ва сарынлар
- б) Масхара иришхат сарынлар
- в) Гъашыкъ йырлар
- г) Насигъат йырлар

234. Шаир, драматург, язывчы ва таржумачы Абдул-Вагъап къайсы юртда тувгъан?

- а) Бавтогъайда
- б) Яхсайда

- в) Костекде
- г) Боташортда

235. Шейит-ханум Алишеваны биринчи китабы «Аямны исивю» деген къайсы йыл чыкъғын?

- а) 1975
- б) 1976
- в) 1980
- г) 1981

236. Изамит Асековну къайсы китабы Сулейман Стальскийны атындагы савгъатны алгъан?

- а) Жанлы сув
- б) Юртда танг
- в) Гюнню тувулуву
- г) Мени заманым

237. Шу асарланы «Унутулмайгъан гюнлер», «Тамаша чечек», «Юртумну къатынлары», «Тавдагъы телиянгур» автору кимdir?

- а) Зарипат Атаева
- б) Умукюрсюм Мантаева
- в) Джаминат Керимова
- г) Узлипат Ибрагимова

238. Атав Атаевни къайсы пьесасы Туркменияны Пачалыкъ театрыны сагънасында ойналгъан?

- а) Умутум мени
- б) Ташбике
- в) Бирлер геле, бирлер гете
- г) Артдагъы кимdir

239. «Яш дагъыстанлы» деген газетни редактору болуп ким ишлеген?

- а) Зайналабит Батырмурзаев
- б) Багъавдин Астемиров
- в) Камиль Султанов
- г) Абдул- Вагъап Сулейманов

240. Тюпдеги гесек Яраш Бийдуллаевни къайсы асарындан алынгъан?

«... Лайла уйде ари- бери юрюдю не этегенин билмей юхлайгъан

Азинатны къолуна алды, эшикге багъып юрюдю...»

- а) Хата
- б) Мени къарлыгъачым
- в) Къайтыв
- г) Айна

241. Шу йырлар «Ой пашман, ананг оылсюн, ой пашман», «Талайсыз къызыны такъмакълары», «Къыйын гюнлер не къыйын», деген авуз яратывчулукъыну къайсы журасына гире?

- а) Къанна къазакъ йырлар
- б) Насигъат йырлар
- в) Ойлу йырлар
- г) Гъашыкъ йырлар

242. Яшланы авуз яратывчулугъуна къайсы гирмей?

- а) Къакъакълар
- б) Бешик йырлар
- в) Ушатывлар
- г) Битиклер

243. "Тул къыз" деген поэманы автору кимдир?

- а) Зарипат Атаева
- б) Зулайха Атагишиева
- в) Жаминат Керимова
- г) Гёгюрчон Атаева

244.Шу сёзлер "...Сав къалмакъ!то

Расул къайтгынча чыдамакъ.

Болажакъ яшыбыз учун яшамакъ!"- Зарипат Атаеваны къайсы асарындагъы игитникидир?

- а) Тангдагъы телиягур
- б) Шо ёл булан
- в) Къурдашлар къыйынлы гюн табула
- г) Юртумны къатынлары

245.Багъавдин Гъажиевни "Оракъ сувну алдында" деген китабы рус тилге таржума этилип Москвада къайсы йыл чыкъыган?

- а)1981
- б)1982
- в)1983
- г)1984

246.Шаир Магъаммат-Апенди Османовну биринчи "Насигъат" деген китабы къайсы шагъарда чыкъыган?

- а) Москвада
- б) Къазанды
- в) Ташкентде
- г) Санк-Петербургда

247.Шу гесек къайсы асардан алынгъан?

...Инсанлар, айтыгъызы чы

Айтыгъыз чы сиз энни:

Шо ананы алдында
Гюнағым бармы мени?

- а) Тоба
- б) Аналаны аягъыз
- в) Урлангъан ажжал
- г) Тюш намаз

248. Наби Ханмурзаев 1950-нчи йылда не булан савгъатлангъан?

- а) ДАССР-ни ат къазангъан учители деген ат булан
- б) Почётный грамота булан
- в) "Гыюрметлев Белгиси" деген орден булан
- г) Гыюрметли педагог деген ат булан

249. "Шофёр яш", "Къалайчы", "Аталар" деген йырланы сёзлерин ким язгъан?

- а) Бадрутдин Магъамматов
- б) Магъаммат Атабаев
- в) Анвар Гъажиев
- г) Багъавдин Гъажиев

250. Шу сёзлер къайсы шаирницидир?

"Гиччицен гыюрмет алмай, уллугъа абур бермей
Бу яшлар ичсе адамны жибин чакъы да гёрмей...

- а) Наби Ханмурзаевни
- б) Абдурагъман Казиевни
- в) Манай Алибековны
- г) Айбала Дадавны

251. Зайналабит Батырмурзаев 1916-нчы йылда башын тутгъан адабият кружокну аты нечик болгъан?

- а) Бюрлер
- б) Керван
- в) Тангчолпан
- г) Чечеклер

252. Амир Къурбановнұ "Асиятны сюювю" деген пьесасында Рашиитни къурдашы Авурбий къайсы миллетли болгъан?

- а) Гюргю
- б) Мычыгъыш
- в) Осетинли
- г) Ингуш

253. Амир Къурбанов охугъан студия театр къайсы йыл театр техникумуна айланғъан?

- а) 1925-нчи йылда
- б) 1926-нчы йылда
- в) 1927-нчи йылда
- г) 1928-нчи йылда

254. Яшавда бар тюзсюзлюклеге, онгъайсызлыгълагъа, четимликлеге къаршы ябуша туруп оълюп гетеген игитлелеге багъышлангъан драма асаргъя нечик ат тагъыла?

- а) Драма
- б) Комедия
- в) Трагедия
- г) Трагикомедия

255. 30-нчу йыларда янгы аякъыга туруп гелеген дагъыстан совет очеркни кюрчюсөн салгъанланы бириси кимдир?

- а) Аткъай Гъажаматов
- б) Анвар Гъажиев
- в) Камиль Султанов
- г) Абдул-Вагъап Сулейманов

256. Рус язывчу А. Перевалов шу сёзлени къайсы къумукъ язывчуну гъакъында айтгъан? “...оъзюню уьстюндө ишлемеген жанрны тапмагъа къыйын”.

- а) Басир Атаевни
- б) Аткъай Гъажаматовну
- в) Анвар Гъажиевни
- г) Абдул-Вагъап Сулеймановну

257. Гъайбулла Давутовну “Орман булакъ” деген асарындан шу сёзлер къайсы игитникидир? “Атылып тюшюп буса да, къутулма герек”, -деп ойлашды.

- а) Юлдузну
- б) Эльмираны
- в) Мукътарны
- г) Исламны

258. Зарипат Атаеваны “Къурдашлар къыйынлы гюн табула” деген асарында баш игит кимдир?

- а) Къагъир Къасумович
- б) Сакинат
- в) Раисат
- г) Анвар

259. Гъайбула Давутовну яратывчулугъуна хас аламатлары къайсыларыдыр”

- а) юрек назиклик
- б) рагъмуулукъ
- в) табиатны сюов
- г) амалсызланы якълав

260. Сергей Михалковну “Акъ кагызыда къара хат” деген асарын къумукъ тилге ким гёчюрген?

- а) Гъайбулла Давутов
- б) Мустапа Гъусейнов
- в) Шарип Альбериев
- г) Зарипат Атаева

261. Алим Къабардиевни “Жансари” деген асары нечик бите?

- а) юртну гъакимлери Жансарини Москвагъа охума йиберме герек деп токъташа
- б) Жансари юртда къала
- в) Жансари эрге бара
- г) Жансари охума тюше

262. Шу сатырлар Шейт-Ханум Алишеваны къайсы шиърусундан алынгъан?

Баласындан

Бавруна

Басгъан юртумну гече.

Юлдузлар тав сыртына

Къонуп, сырларын чече.

- а) Анама
- б) Яшлыгъым

в) Таргъу

г) Ата юртум

263. Къумукъ музыка фольклорну башлап ким жыйма башлагъан?

а) Темирболат Бийболатов

б) Наби Дагыров

в) Абсалам Аскерханов

г) Хизири Батыргишиев

264. Темирболат Бийболатов рус тилде 1918 йылда чыгъагъан

“Дагъыстан” деген газетде ким болуп ишлеген?

а) Баш редактору

б) Баш редакторну заместители

в) Орунбасары

г) Корреспонденти

265. Ж. Керимованы “Шангерей канзилер” деген асары багъышлангъан

Шангерей къайсы юртрлу болгъан?

а) Яхсайлы

б) Таргъулу

в) Каҳулайлы

г) Къакъашуралы

266. Абдул-Вагъап Сулеймановну шиърусундагъы белгиленген сёзлеге нечик айтыла?

Шагълар булан ханланы

Черивлерин тилимлейин тилсе де Аталагъа тунукъ гюнлер кёп тувгъан
хужу къалгъыр бут базыкълы сом темир

Буралашып бутун-къолун бек бувгъан

а) Неологизмлер

б) Архаизмлер

в) Синонимлер

г) Омонимлер

267. Шиъруну шу гесегинде къайсы чебер аламат къоллангъан?

Не этгенмен яшап, гъали нетемен Дюньяда?

Деп ойлашаман бир-бирде,

Бир-бирде чи уялып да гетемен

Этген ишим ёкъга оытген оымурде

а) Жанландырыв

б) Поэтика фразеология

в) Метафора

г) Риторика сорав

268. “Къумукъ адабиятны бюрлери” деген антalogияны тизгенлени

бirisи кимdir?

а) Къазияв Али

б) Абдулла Магъамматов

в) Абдул-Вагъап Сулейманов

г) Анвар Гъажиев

269. Абдул-Вагъап Сулеймановну “Дняпрни игити” деген асары кимге багышлангъан.

а) Рашидхан Даудовгъа

б) Магъаммат Гъажиевге

в) Амет-хан Султановгъа

г) Эльмурза Джумагуловгъа

270. Йырчы Къазакъны “Гетгенибиз гёкша марал гюз эди” деген шиърусу къайсы темагъа багышлангъан?

а) Сююв темагъа

б) Йырчы Къазакъны Сибирге йибергенлигине

в) Дав тамагъа

271. Къоччакъай Жамалдинни “Оълюп тирилген кюом” деген поэмасында не гъакъда айтыла?

- а) Халкъ авуз яратывчулугъуну гъакъында
- б) Бакуден ата юртуна гелген кюоню гъакъында
- в) Шаирни уллу сюювюнү гъакъында
- г) Тюрлю милетлени арасындагъы дослукъну гъакъында

272. Алим-Паша Салаватовну “Къарачач” деген пьесасындан шу сёзлер къайсы игитникидир?

Бир болгъан, бир болмагъан
Бир къарт оъз къызларын,
“Тюпсюз къуюгъа” атгъан.
Тек къартны гюнагъы ёкъ,
Оъгейана алдатгъан

- а) Умалатны
- б) Татувну
- в) Ажийни
- г) Вазирни

273. “Мен Къумукъман “ деген шиъруну ким язгъан?

Мен къумукъман, шогъар оъктем юрегим.
Мен къумукъман Къумукътюзде тувгъангъа.
Къумукъ ана чайкъагъангъа гъайлеким,
Ёлакъ бетим къумукъ ана жувгъангъа.

- а) Магъаммат Атабаев
- б) Атав Атаев
- в) Абдулкерим Залимханов
- г) Агъмат Жачаев

274. Агъмат Жачаев Язывчуланы союзуны члени къайсы йылда болгъан?

- а) 1978
- б) 1979
- в) 1980
- г) 1981

275. Къумукъ шаир Умму Камалны псевдоними?

- а) Гъури
- б) Нури
- в) Саиди
- г) Уммуди

276."Асрулардан сёзе гелген асыл сёз" деген китапны ким язған?

- а) Солтанмурат Акъбиев
- б) Абдулкъадыр Абдуллатипов
- в) Забит Акавов
- г) Салав Алиев

277.Бадрутдин Магъамматов "Оыртен" деген поэмасына эпиграф этип кимни сёзлерин алған?

"Не вмирая душа наша,

Не вмирая воля...

- а) Тарас Шевченкону
- б) Максим Горькийни
- в) Лев Толстойны
- г) Николай Тихоновны

278.Шу тюпдеги гесек къайсы шиърудан алынгъан?

Байрамда, тойда адат

Жыйылагъан къумукълар,

Эшитилмей я гёрюнмей

Алдынгъы исбайылықълар...

- а) Моллалар
- б) Байрам тойда гъалиги яшланы йыбанагъан күйлери
- в) Яхсадагъы къумукъ къызланы арзлары
- г) Эл салған гъаким не этмеди

279.Шу гесекде нугъай Батырмурзаевны къайсы игити келпетленген?

"Не заман болғұнча охуп юрюп, яш оымрюонгю зая этежексен? Яшлықъ деген зат адамгъа гъаман да болмас. Гъали сен етишип гелесен, дюньяны бир татывун

англамай бугюн болғұнча юрюгенсен, той деп сени барывунг ёкъ, башгъа ерлеге сен чыкъмайсан, бурай охумакъ булан не болурман деп эсинге геле?"

- а) Жанбике
- б) Гъабибат
- в) Абидат

г) Лайла

280.Камал Абуковну "Мен гюнагъыман, Марьям" деген асарында баш иgitни къурдашы ким болгъан?

- а) Хасай
- б) Юсуп
- в) Камалутдин
- г) Герей

281.Халкъ язывчу, критик, алим, драматург Камал Абуковну тувгъан йылы къайсыдыр?

- а) 1937
- б) 1938
- в) 1939
- г) 1940

282."Чалмалы бёрю" деген асарны яшлар учун ким язгъан?

- а) Абдулмежит Межитов
- б) Вагыт Атаев
- в) Анвар Гъажиев
- г) Магъаммат Атабаев

283.Камал Абуковну къайсы книги Магъаммат Атабаевны яратывчулугъуна багъышлангъан?

- а) Любовь благодарная
- б) Разноязычное единство: обретения и потери.
- в) Адабиятны канзилери
- г) Выход на магистраль

284."Уъч гюн къалгъан буса магъа яшама," "Артдагъы насип" деген сонетлени ким яратгъан?

- а) Абзайдин Гъамитов
- б) Бадрутдин Магъамматов
- в) Абдулкерим Залимханов
- г) Агъмат Жачаев

285.Багъавдин Гъажиев 1985-чи йылда республиканы комсомолуну премиясы булан къайсы книгу учун савгъатлангъан?

- а) Тав шувшув
- б) Инсанлы ташлар
- в) Жанлы ташлар

г) Заманы къонгураву

286.Шу китаплардан къайсын Абусупиян Акаев язғын?

- а) Ахлакъ рисаласы
- б) Насигъат-ал-авам
- в) Таржамат ас-сифат
- г) Къылыкъ китап

287."Китаб муршид ан-нисван" деген китапны ким язғын?

- а) Эндириэли Идрис Эфенди
- б) Эрпелили Шихаммат-Къади
- в) Багъдат Али
- г) Доргелили Назир

288."Янгы тарбия" деген китапны ким язғын?

- а) Темирболат Бийболатов
- б) Абусупиян Акаев
- в) Нугъай Батырмурзаев
- г) Зайналабит Батырмурзаев

289.Шу гесек Абусупиян Акаевны къайсы асарындан алынгъан?

Эй къурдашлар, къыйын болмай тынч болмас,

Бир къыйынгъа бир тынч болмай гъеч къалмас.

Масал да бар: "бир ойрно бир эниши"

Шулай гелген бу дюнъяны гелиши.

- а) Бир ойрно бир эниши
- б) Сабанчы
- в) Къызыяшланы тилинден бир шикаят
- г) Мактапгъа бар, мактапгъа

290. Данюк, Сарикекелли деген игитлер къайсы асарда ёлугъа?

- а) Шо магъа бек авара
- б) Челтирли кагъыз
- в) Уюнге будай явсун
- г) Кюленмей къалгъан кюлкю

291.Шу сатырлар къайсы темагъа багъышлангъан?

"Гъакъыл-өзен, өзенден баш алагъан,

Терен болгъан чакъы аста агъагъан."

- а) Алимлик
- б) Гъакъыл
- в) Охув

г) Билимсизлик

292. "Гюн шавлалы толкъунлар" деген асары Умюкюрсюм Мантаеваны къайсы жанргъа гире?

- а) Роман
- б) Повесть
- в) Хабар
- г) Очерк

293. Йырчи Къазакъ «Яхсайланы яинап чыкъгъан булагъы» деген шиърусун кимге багышлагъан?

- а) М.-А. Османовну атасы Умаргъа
- б) М.-А. Османовгъа
- в) Манай Алибековгъа
- г) Алим-Паша Салаватовгъа

294. Шу гесек Нугай Батырмурзаевни къайсы асарындан алынгъан?

Гъар пачалыкъ да сюе
Гелип Кавказны алма,
Бирлери къабул тюгюл
Оъзлер де пайзыс къалма

- а) Манайгъа кагъыз
- б) Кавказны ва гъам Россияны гъалы
- в) Яхсайлы къызланы арзлары
- г) Яхсайлы моллалар

295. Нугай Батырмурзаевни «Насипсиз Жанбике» деген асарында Жанбикени арты не бола?

- а) Тюзелип яшай
- б) Илинин оъле
- в) Авруп тешекге тюше
- г) Эринден айрылып гете

296. Абус. Акаевни «Къылышкъ китабыны» гъакъында «Тангчолпан» деген журналны №2 номеринде 1992-нчи йылда ким язгъан?

- а) Забит Акавов
- б) Малик Гъусейнов
- в) Гъасан Оразаев
- г) Агъарагым Солтанмурадов

297. Шаир, язывчу, Пачалыкъ къуллукъда ишлеген Алипаша Умалатов къайсы юртда тувгъан?

- а) Жюнгютейде
- б) Бабаортда
- в) Эрпелиде
- г) Къарабудахкентде

298. «Аман эркек, шу ичкини къой хари» деген йырны автору кимdir?

- а) Абдурагым Абдурагъманов
- б) Наби Ханмурзаев
- в) Анвар Гъажиев
- г) Шарип Альбериев

299. Шу генгюревню автору кимdir?

Къарт атайлар къазыкъ къакъгъан Къумукъ тюз.

Къарт абайлар тезек якъгъан Къумукъ тюз.

Къара къашлар къакъакъ айтгъан Кумукъ тюз...

- а) Агъмат Жачаев
- б) Магъаммат Атабаев
- в) Акъай Акъаев
- г) Казим Казимов

300. Яшлар учун язылгъан «Белелей», «Гюнчыкъ», «Танг яхшы болсун» деген китапланы ким язгъан?

- а) Вагыт Атаев
- б) Абзайдин Гъамитов
- в) Атав Атаев
- г) Абдулкерим Залимханов

301. Шаир къатын Узлипат Ибрагимова къайсы юртда тувгъан?

- а) Бугленде
- б) Къакъашурада
- в) Гъелиде
- г) Къарабудахкентде

302. Алим-Паша Салаватов «Салам босун!» деген шиърусун кимге багъышлагъан?

- а) Нугъай Батырмурзаевге
- б) Зайналабит Батырмурзаевге
- в) Уллубий Буйнакскийге
- г) Солтан-Сайд Казбековгъа

Жаваплар

